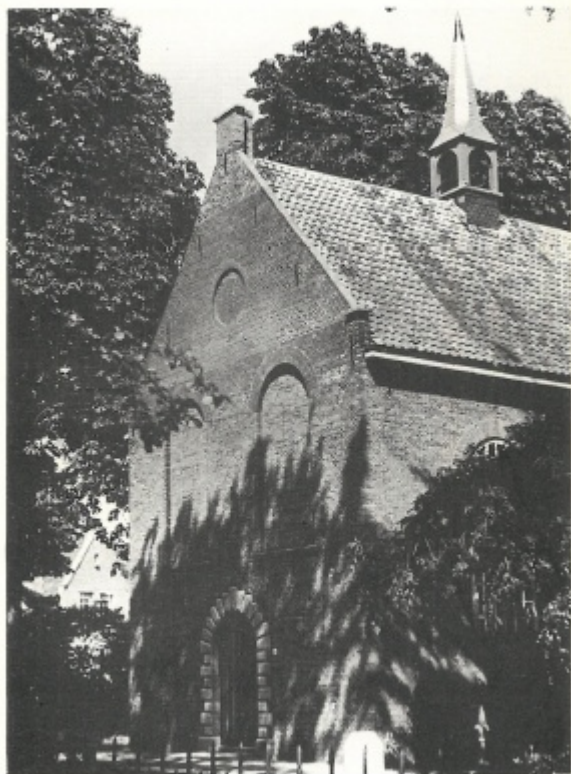

**Publicaties van het Archivariaat
„Nassau-Brabant”**

35. DE HERVORMDEN IN ZUNDERT
EN RIJSBERGEN

PUBLIKATIES VAN HET ARCHIVARIAAT
"NASSAU-BRABANT"

35. De Hervormden in Zundert
en Rijsbergen

door

G. J. VAN DONSCHOT

UITGEGEVEN DOOR HET ARCHIVARIAAT,

JUNI 1976

INHOUD

1 DE HERVORMDE GEMEENTE	3
2 DE KERKERAAD	9
3 DE DIACONIE	11
4 DE KERKVOOGDIJ	14
5 COMBINATIE VAN PREDIKANTSPLAATS	16
6 DE PREDIKANTEN	17
7 DE HERVORMDE GEMEENTE VAN RIJSBERGEN	29
8 DE KERKGEBOUWEN	33
9 DE PREDIKANTSWONING	48
10 DE STICHTING "AD USUS PIOS"	54
11 HET CHRISTELIJK ONDERWIJS	58
BRONVERMELDING	63

Zicht op de Markt en de Molenstraat vanuit het noorden. Het tweede huis links is de hervormde pastorie. Tekening van D. Verrijck (ca. 1777).

1 DE HERVORMDE GEMEENTE

Reeds in 1566 bezat Breda een hervormde gemeente. In de omgeving vond de nieuwe leer nog niet veel aanhangers. De enkele die er waren, kwamen in Breda naar de kerk. Nu waren de tijdsomstandigheden ook niet erg gunstig. Er woedde namelijk nog steeds de strijd tegen Spanje, die later de naam van 80-jarige oorlog kreeg. In deze strijd speelde ook de godsdienst mee: Spanje was katholiek, de opstandige gewesten, waarin Holland de boventoon voerde, waren overwegend protestants. Lange tijd lag in Brabant een frontlinie, met alle gevolgen voor de bewoners. De stad Breda veranderde diverse malen van bezetting: in 1590 werd zij door Maurits veroverd. Na het Twaalfjarig Bestand (1609 - 1621) wist Spanje, onder aanvoering van Spinola, zich in 1625 meester te maken van de stad. In 1637 lukte het prins Frederik Hendrik om Breda definitief voor de Staten in handen te krijgen.

Vooraf tijdens het Bestand kreeg de hervorming vaste voet in Breda's omgeving. Aanvankelijk trokken predikanten vanuit Breda naar de omliggende plaatsen, om daar de leer te verkondigen. Maar al spoedig vormden zich zelfstandige gemeente buiten Breda. Het stadsbestuur verleende financiële steun aan diverse predikanten om elders te komen tot de stichting van een kerkgebouw. In 1613 vond de oprichting van de Classis van Breda plaats. Deze telde na enige jaren vertegenwoordigers van Breda, Terheijden, Roosendaal, Leur, Oosterhout, Chaam, Zundert en Prinsenland (tegenwoordige gemeente Dinteloord en Prinsenland). De Classis had toen nog geen vaste zetel, maar kwam beurtelings bijeen in de bovengenoemde plaatsen.

De stichting van protestantse gemeenten ging vaak gepaard met wrijving tussen de aanhangers van de nieuwe leer en het deel van de bevolking, dat rooms bleef. In Roosendaal liep dat in 1612 op een bepaald moment bijna uit op een vechtpartij. De magistraat van Wouw nam in 1615 zelf het initiatief: de predikant werd bedreigd met gevangenisstraf, wanneer hij daar zou verschijnen. De rooms zonden aanhoudend petitie naar 's-Gravenhage, om protestanten uit hun plaats te verwijderen. Deze vonden echter geen gehoor. Een gunstige ontwikkeling voor de nieuwe leer vormde het feit, dat, zodra een gebied onder het gezag van de Republiek kwam, daar van bovenaf getracht werd om zoveel mogelijk protestanten in de plaatselijke besturen te krijgen.

In 1648 kwam een einde aan de 80-jarige oorlog. De Noordelijke gewesten werden door Spanje erkend als de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Bij de Vrede van Munster in het voorjaar van 1648 werd ook iets over de godsdienst gezegd: noch in de Republiek, noch in de Generaliteitslanden (waaronder ook de tegenwoordige provincie Noord-Brabant grotendeels viel) werd de uitoefening van de roomse godsdienst toegestaan. Hierna kondigden de Staten-Generaal strenge plakaten af tegen de uitoefening van deze godsdienst. De kerkgebouwen moesten aan de hervormden worden afgestaan en de geestelijke tienden van kerken en kloosters werden verbeurd verklaard.

In de Baronie van Breda waren al in 1642 plakaten uitgevaardigd, waarin het houden van roomse godsdiensttoefeningen werd verboden. De anti-katholieke plakaten werden in Zundert grof overtreden. Kort na de overgave van de kerken in juli 1648, keerden verschillende gevluchte geestelijken terug. De kerkdiensten vonden aanvankelijk in huizen en schuren plaats. Spoedig werd midden in het dorp een schuurkerk ingericht, waarin het altaar uit de kerk stond. De pastoor trok 's zondags openlijk aan het hoofd van een gilde onder trommelgeroffel door het dorp, en dat terwijl de hervormde kerkdienst werd gehouden. Ook de katholieke schoolmeesters gaven weer onderwijs op de "paapse" scholen, die op praktisch elk gehucht gehouden werden. Eén school werd zelfs van gemeentewege betaald, terwijl Gillius Lotius, hervormd schoolmeester en tevens koster, geen behoorlijke tegemoetkoming kreeg. Bij het ophalen van het z.g.n. kosterskoren ondervond hij grote moeilijkheden: men weigerde het hem te geven, waardoor hij gedwongen werd daarover een proces aan te gaan. Van de andere kant moest hij wel als doodgraver optreden, ook voor de roomsen. Bedelmonniken uit het kwartier van Antwerpen, die geld, vlees, boter en eieren kwamen ophalen, werden zoals voorheen toegelaten en gingen bepaald niet met lege handen naar huis.

Het kleine groepje hervormden was vooral de eerste maanden na de inname der kerken blootgesteld aan openlijke agressie: men bedreigde de predikant en viel de kerkgangers lastig. Toen de predikant eens van een bezoek aan de schout terugkwam, kreeg hij zonder aanleiding, naar zijn zeggen, een klap toegediend. De ouderling Jan Vergouwen werd op een avond, toen hij turf was gaan steken, door twee jongelui deerlijk mishandeld. Ook het predikantshuis moest het ontgelden; de ruiten werden een keer ingegooid en de deur besmeurd.

In de openbare ambten werden in Zundert aanvankelijk geen hervormden gekozen. De secretaris en vorster gingen in 1651 tot de hervormde religie over. Maar erg overtuigde lidmaten werden zij

Namen der Lidmaten

Der Kerk

getraapt met Zondkerke boeken
van de maeste tot Sündet geveent
gebben Zondker tot Reybergen Wierthe
let Leungent Bericht inde Iurispand
die alle waghelgend gestelt worden in

I die ~~tot~~ Sündet becomen
man

Willem de spant
michiel michiel den ouden
michiel michiel den joncken
Pecher michiel den
Joost Jancken van Gynken
Hans van Aestmael
Marijnis Jancken Brandt
Lacraet michiel den
Jan Cornelissen
Sijmon Jacob Bether
Wouter Goriissen
Jan Roelands van Leide
Martens van Gooze
Jacob Jacobson Cleun
die is op den maeste gader bespen den 11. 1628

Bladzijde uit het Aktenboek van Zundert. Lijst van de lidmaten vanaf ca. 1628; later afschrift. Uit het archief van de herv. gem. van Zundert.

niet: al spoedig moesten ze worden aangespoord, om wat meer naar de kerk te komen. Wellicht heeft de angst om hun baantje kwijt te raken, hen doen besluiten, om van religie te veranderen.

De predikant Samuel Pistorius wendde zich met klachten over het niet nakomen van de plakaten en de agressieve houding van de roomse bevolking tot de schout; deze, zelf rooms, wimpelde de klachten af; de mensen die de ouderling hadden mishandeld, bevonden zich buiten zijn jurisdictie; de belediging die de predikant had ondergaan, hoefde geen onderzoek meer; de predikant had zijn belagers immers vergeven! Ook de klacht over de bedelmonniken kon hij niet behandelen, want hij kon de geestelijken het doorreizen niet verbieden en over de roomse schoolmeester had de schout geen zeggenschap.

In de Franse tijd viel de bescherming van de staat weg, die de hervormden tot dan toe hadden genoten. Vooral in overwegend roomse streken was dit een gevoelige slag voor de reformatie. Al in 1672, toen Frankrijk samen met Engeland, Munster en Keulen, de Republiek dreigde te overrompelen, waren de plakaten verzacht. Op 14 februari 1793 boog de kerkeraad van Zundert zich over de vraag hoe men in deze zorgelijke tijd met het geld, de kerkboeken, het zilverwerk en dergelijke zou handelen. Toen ouderling Bles aanbod om een kist te laten maken voor de kostbaarheden en die tesamen met zijn eigen kapitaal in veiligheid te brengen naar Middelburg, nam de kerkeraad dit aanbod met beide handen aan. Gegevens over de daadwerkelijke uitvoering van dit plan ontbreken echter. In 1794, toen de Fransen een inval deden in de Zuidelijke Nederlanden vluchtten vele hervormden, in de vrees dat de roomsen wraak zouden nemen. De tweede poging van de Fransen in 1795 slaagde geheel, toen zij de Republiek oververden. Achteraf vielen de reacties van de roomsen tegenover de hervormden wel mee.

Het nieuwe landsbewind had de eerste jaren de handen vol aan andere problemen dan de godsdienst. Pas in 1798 kwam de kwestie aan de beurt, vastgelegd in de Staatsregeling van dat jaar. Daarin was het beginsel van de staatskerk afgeschaft. Kerk en Staat werden strikt gescheiden. Tevens bevatte de regeling in principe de "naasting" van het kerkgebouw door de grootste kerkelijke gemeente. De plaatselijke besturen kregen de opdracht om de eigendom van de kerkgebouwen en pastoriën binnen 6 maanden na het inwerking treden van de Staatsregeling tot een oplossing te brengen. De waarde van gebouwen en goederen diende getaxeerd te worden. Daarna moesten ze worden toegewezen aan het grootste kerkgenootschap. De andere genootschappen dienden naar evenredigheid van het aantal leden een schadevergoe-

ding te ontvangen. In West-Brabant betekende dit meestal dat de gebouwen weer terugkwamen aan de roomsen. De hervormden zaten toen weer in dezelfde situatie als in het begin: geen eigen kerkgebouw. Lang duurde dit niet, want na 1800 verschijnen op veel plaatsen eigen kerkjes.

Na de Franse Tijd kwam er een zekere rust tot stand: de tegenstellingen en scherpe kanten, ontstaan tijdens de invoering van de hervorming, verscherpt in de periode na 1648 tot aan de Franse Tijd, voornamelijk door de inname van de kerkgebouwen, sletten langzaam af nadat de verhoudingen tot de juiste proporties waren teruggebracht.

In 1830 toen België zich afscheidde van het Noorden, ontstond in de zuidelijke provincies nogmaals een sterke anti-protestantse houding. Het gevolg was dat veel hervormden uit Brabant naar de noordelijke provincies vertrokken. Lang niet allen kwamen terug toen de situatie weer verbeterde. Tijdens de regering van Willem II (1840 - 1849) ontstond een anti-roomse houding van protestantse zijde, die in 1841 onder andere leidde tot de oprichting van de Protestantse Broederschap Philacterion, die de roomse propaganda wilde weren. Een hoogtepunt vormde de geweldige reactie op het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853, die uitmondde in een petitie met circa 200.000 handtekeningen aan koning Willem III. Ook toen de paus in 1868 de plannen voor een concilie bekend maakte en daarbij alle protestanten en andere niet-katholieken oproep om terug te keren naar de "moederkerk", riep dit felle reacties op bij de protestanten. Incidenten die later nog optraden tussen protestanten en roomsen waren minder heftig dan voorheen.

In deze eeuw, vooral na de Tweede Wereldoorlog, zijn beide partijen naar elkaar toegegroeid, wat zich heeft geuit in samenwerking op velerlei gebied: erkenning van wederzijdse dopen, geen bezwaren meer tegen gemengde huwelijken, oecumenische vieringen, gemeenschappelijk gebruik van kerkgebouwen en samenwerking op het gebied van het onderwijs.

Voordat er van een eigen gemeente kon worden gesproken, was in Zundert een voorstadium te onderscheiden. Dit bestond hierin, dat predikanten vanuit Breda regelmatig naar Zundert kwamen en aldaar preekten, staande onder de linde in het midden van het dorp. Wanneer dit begonnen is, staat niet vast. Volgens Juten waren er in 1609 vier à vijf "anders denkenden". In 1614 blijken in Rijsbergen al samenkomsten te zijn gehouden, die vooral door mensen uit naburige dorpen werden bijgewoond. Onder de Rijsbergse bevolking maakte de hervorming vrijwel geen kans. Een

vaststaand feit is, dat Zundert in 1615 een eigen predikant kreeg in de persoon van Johannes Damman. Op het eerste gezicht lijkt dit vreemd, gezien het zeer geringe aantal aanhangers van de nieuwe leer, dat Zundert toen kende, n.l. een vijftiental, maar uit het oudste doopboek en uit de oudste lijst van lidmaten blijkt, dat de gemeente ook leden buiten Zundert telde, namelijk uit Rijsbergen, Wuustwezel, Loenhout, Brecht en Turnhout. Alles bij elkaar vormden die tezamen de eerste tiental jaren een bescheiden gemeenschap van ongeveer 40 personen.

Waarschijnlijk stonden de grenzen van de kerkelijke gemeente toen niet vast; Zundert moet in die tijd beschouwd worden als een centraal punt, waar hervormden van wijd en zijd samenkwamen. Omstreeks 1630 wordt de situatie wat duidelijker. Vanaf 1633 zijn er "acta consistorii" opgetekend, welke later evolueerden tot notulen van de kerkeraad. Het bijhouden van dergelijke acta duidt erop dat toen ook een kerkelijk bestuur was gevormd. Het blijkt dan dat de grenzen van de hervormde gemeente samenvallen met die van het rechtsgebied van Zundert-Nassau. In 1648 na de Vrede van Munster kreeg Rijsbergen een eigen predikant, hoewel het aantal hervormden daar zeer gering was.

Ook in Rijsbergen was de kerk aan de hervormden gekomen. Waarschijnlijk is dit de reden, dat Rijsbergen vanaf dat moment een zelfstandige gemeente vormde. Lang duurde dit niet, want in 1675 volgde een combinatie met Ginneken, daarna met Princenhage en in 1679 weer als vanouds met Zundert, maar in 1690 volgde opnieuw een combinatie met Princenhage, totdat in 1695 Rijsbergen weer bij Zundert werd gevoegd, wat tot op heden zo is gebleven. Zundert dreigde eveneens enige keren zijn zelfstandigheid te verliezen. Zo meende in 1823 de kerkvoogd Van de Wall te weten, dat er plannen bestonden om Zundert te combineren met Princenhage of met een andere naburige gemeente. De kerkeraad besloot zich hiertegen te verzetten met de volgende argumenten: de gemeente telt 52 zielen, wat men genoeg achtte voor een zelfstandige gemeente, en de andere gemeenten zijn te ver verwijderd; een combinatie zou daarom het kerkbezoek nadelig beïnvloeden. Later komt men op deze kwestie niet meer terug. Zundert bleef in ieder geval een zelfstandige gemeente.

In 1951 werd het gebied uitgebreid met het dorpje Schijf. Dit had voorheen bij de kerkelijke gemeente Oudenbosch behoord. In Zundert vond men, dat Schijf beter bij Roosendaal gevoegd kon worden, omdat het daar dichterbij lag. Maar op dat ogenblik maakte het niets uit, aangezien in Schijf toch geen hervormden woonden. De zelfstandigheid van Zundert was in 1953 nogmaals in gevaar, nu vanwege het feit dat Zundert zo weinig bijdroeg in het

traktement van de predikant. Deze bijdrage werd toen verhoogd tot f 12,— per ziel en daarmee was het gevaar van samenvoeging met een andere gemeente, n.l. Princenhage weer geweken. Later vond men een ander middel om een eigen predikant te behouden: in 1857 mocht de dienstdoende predikant, Ds. Van Sprang met toestemming van de kerkeraad 1½ dag per week pastorale arbeid verrichten in een gedeelte van de hervormde gemeente Princenhage. Deze samenwerking verliep vrij stroef, aangezien Zundert maar matig tevreden was met de bijdrage die Princenhage verleende voor de geboden hulp. Toen in 1970 de gemeente Etten-Leur zonder predikant zat, kwam de kerkeraad aldaar met die van Zundert overeen, dat de dienstdoende predikant van Zundert, Ds. A. M. van Zweeden, tevens predikant in Etten-Leur zou worden. Deze combinatie van predikantsplaatsen bestaat nog. Voor het overige zijn beide gemeente volkomen zelfstandig gebleven.

2 DE KERKERAAD

Deze was steeds samengesteld uit de predikant, de diakenen en ouderlingen. De predikant trad op als voorzitter en vaak als scriba of notulist. Was de predikantsplaats vacant, dan nam een predikant uit een naburige gemeente als consulent plaats in de voorzittersstoel. De verkiezing van de ouderlingen en diakenen gebeurde lange tijd door de kerkeraad, evenals trouwens de beroeping van de predikant. In 1867 kwam de aanzet tot verandering daarin. De stemgerechtigden, bestaande uit mannelijke lidmaten, mochten toen voor het eerst bepalen, wie de verkiezingen en beroeping in de daarop volgende tien jaar mocht doen: de kerkeraad of de stemgerechtigden. De stemgerechtigden beslisten dat de kerkeraad dit mocht doen, zoals vanouds gebruikelijk was. Bij deze beslissing waren 6 van de 12 stemgerechtigden komen opdagen, en wel de predikant, de kerkvoogd, 2 ouderlingen en 2 diakenen. Deze uitslag hoeft ons niet te verbazen. In 1872 besloten de stemgerechtigden om voor een periode van 10 jaar zelf de ouderlingen en diakenen te kiezen en de predikant te beroepen. Vanaf die tijd gaven de stemgerechtigden dit recht niet meer uit handen.

Er was lang niet altijd evenveel animo voor de verkiezingen. Meermalen kon een vergadering, daartoe belegd, geen doorgang vinden, aangezien te weinig stemgerechtigden kwamen opdagen. In de regel had men 2 ouderlingen en 2 diakenen. Kon geen geschik-

te kandidaat gevonden worden voor die ambten, dan bleven de aantallen soms jarenlang gehalveerd. Natuurlijk speelde het kleine getal van de gemeenteleden hierbij een rol. Bovendien had Zundert als grensplaats veel inwoners, die een betrekking bij de douane hadden. Deze waren voornamelijk protestant en werden vaak aangezocht als diaken of ouderling. Dit grenspersoneel wisselde echter vaak van standplaats, zodat de kerkeraad daardoor weer onvoltallig was.

Al heel vroeg, n.l. in 1647, was de samenstelling van de kerkeraad vanwege het gering aantal leden meerdere jaren onveranderd gebleven. Een geliefd middel om de kerkeraad zo volledig mogelijk te houden was het onmiddellijk herkiezen van de aftredende leden, hoewel een aftredend lid pas na twee jaar opnieuw kon worden gekozen. In 1784 bijvoorbeeld was Willem Broek Smit 8 jaar diaken; toch werd hij in de functie gehandhaafd bij gebrek aan andere kandidaten. Ook toen de ouderling Bles in 1797 ontslag vroeg, aangezien hij reeds 14 jaar ouderling was, bleef hij aan, daartoe overgehaald door de kerkeraad.

De kerkeraad behandelde en besprak tijdens zijn vergaderingen in principe alles wat de kerkelijke gemeente aanging. Allereerst de eredienst, zoals het houden van het H. Avondmaal, hoeveel overige diensten nodig werden geacht, het aantal preken dat gehouden moest worden en het toezicht op de levenswandel van de gemeenteleden. Verder onderhield de kerkeraad contacten buiten de gemeente, met de classis en andere kerkelijke organisaties, met andere gezindten en de burgerlijke gemeente. Ook besprak hij meer stoffelijke zaken, zoals het vaststellen van collecten en bedelling, goedkeuring van aankopen van roerende en onroerende goederen, beslissing tot verbouwing van het kerkgebouw en andere gebouwen, het afhoren van de diaconie- en kerkvoogdijrekeningen en het vaststellen van de begrotingen. Eveneens lange tijd, zoals we al gezien hebben, het kiezen van de kerkeradsleden en de predikanten. Verder was ook het onderwijs een kwestie die de kerkeraad aanging, zowel het godsdienstonderwijs (catechesatie) als het schoolonderwijs.

In de laatste tijd is het gemeentelven meer op de voorgrond getreden. Het jeugdwerk werd sterk door de kerkeraad bevorderd en na de oorlog vonden regelmatig gemeente-avonden plaats. Meermalen probeerde de kerkeraad te komen tot de stichting van een gemeenschapshuis; de kerkvoogdij wilde daaraan niet beginnen uit vrees dat een dergelijk gebouw onrendabel zou zijn, gezien het gering aantal gemeenteleden. Al met al vormde de kerkeraad een dominerend college in de gemeente, aan wiens aandacht vrijwel niets ontsnapte.

3 DE DIACONIE

Wie het woord "Diaconie" hoort, denkt daarbij meteen aan armenzorg. Over het algemeen stemt deze associatie overeen met de werkelijkheid, hoewel de laatste decennia de armenzorg vrijwel geheel uit de kerkelijke organisaties verdwenen is: de burgerlijke overheid heeft deze taak tot zich getrokken. De diaconie begon zich in het algemeen meer op ruimere sociale zorg: zending, zieken, bejaardenzorg en maatschappelijk werk toe te leggen.

In Zundert was de situatie lange tijd erg gecompliceerd. Reeds vanaf het ontstaan van de hervormde gemeente was het aantal gemeenteleden erg gering. De inkomsten uit de collecten bleven daarom ook laag. Van de andere kant waren de noodzakelijke uitgaven voor de armen beperkt: er waren weinig behoeftigen in de eigen kring. Soms werd dit evenwicht tussen inkomsten en uitgaven ernstig verstoord. In tijden van oorlog trokken degenen die het zich konden permitteren naar veiliger oorden; dit had tot gevolg dat de inkomsten van de kerk sterk daalden. Bovendien trokken veel militairen door Zundert, dat aan de grote weg tussen Breda en Antwerpen lag.

In 1709 stuurde de predikant Cornelis Zeijlmans een rekest naar de regering. Hierin vermeldt hij dat de diaconie al twee jaar allerlei passanten behulpzaam is, "verminkte, oude en afgedankte soldaten, ook herstelde, komende veeltijds uit de gasthuizen, alsmede ruiters en soldatenvrouwen, gaande of komende uit het veld". Hij verzocht, aangezien de diaconie weinig inkomsten en veel uitgaven had, om het zogenaamde "oortjesgeld" te mogen ontvangen. Hij had n.l. gehoord, dat veel diaconiën dat geld ontvingen; in Zundert ging dat echter tot nu toe naar de roomse- en burgerlijke armenbesturen. Dit "oortjesgeld" (een oord is een kleine munt) bestond uit kleine afrondingsbedragen, voorkomend bij de verpachtingen der domeingoederen. De ontvanger van de verpachtingen mocht deze bedragen bestemmen voor de armen. Inderdaad had bovenstaand rekest succes: de helft van het "oortjesgeld" kwam in het vervolg aan de armen in het algemeen en de andere helft werd toegewezen aan de diaconie van Zundert en Rijsbergen.

Tot 1823 had de diaconie ook taken die daarna aan de kerkvoogdij kwamen. Alle inkomsten en uitgaven, onverschillig of die het kerk-

gebouw betroffen, bedeling of predikantstraktement, werden betaald uit één kas. Zo stond de predikantswoning, die tot 1648 tevens dienst deed als kerkgebouw, op naam van de diaconie. Ook de kosten van het brood en de wijn bij het H. Avondmaal kwamen voor haar rekening. Toen de kerkeraad in 1696 besloot, om over te stappen op "goede Spaanse wijn" en "aangenamer brood", wordt nog uitdrukkelijk vermeld, dat de kosten voor rekening van de diaconie komen. In 1766 kocht de diaconie twee zilveren Avondmaalsbekers in plaats van de tot dan toe gebruikte tinnen bekers. De inscriptie luidt "Diaconie van Zundert". Ook de nieuwe kerk, waarvan de bouw in 1805 startte, betaalde de diaconie, voorzover dit nog nodig was, want er kwamen heel wat giften binnen. De grond, waarop gebouwd werd, was eveneens door de diaconie aangekocht. Uit deze voorbeelden blijkt duidelijk, dat de diaconie in Zundert tot 1823 zeker meer deed dan alleen maar armenzorg. Pas hierna ontstond, min of meer van bovenaf opgelegd, een splitsing tussen diaconie- en kerkvoogdijzaken. Toch kwamen later nog herhaaldelijk vermengingen van elkaars zaken voor.

De diaconie heeft nooit veel bezittingen gehad. Het predikantshuis was gekocht met geld, geleend van de classis. In 1765 werd in de Veldstraat een huis met tuin gekocht. Dit werd later verhuurd aan Adriaan Verbeeke. Tevens kocht men toen een perceel weiland, dat de naam "het Cappelleken" droeg. Het lag in de Zundertse Akker. In februari 1804 werd zowel het huis als het weiland verkocht aan A. Braspeninx. De opbrengst was voor de aankoop van een terrein, waar de nieuwe kerk gebouwd werd.

In 1817 verkocht de diaconie 3 percelen land en 1 perceel schaarbos voor f 754,—. Hiermee mochten de bestaande schulden worden afgelost. Hoe en wanneer de diaconie aan deze bezittingen was gekomen is niet bekend. Onder Ds. van Gogh, en waarschijnlijk op zijn initiatief, probeerde de diaconie een vorm van werkverschaffing in te voeren: de tapijtenfabrikant G. van Alphen in Breda leverde van 1855 - 1857 wol aan voor wat met een groot woord de "spinnerij" werd genoemd. Deze onderneming werd echter een mislukking: de fabrikant had regelmatig kritiek op het afgeleverde produkt en de spinnerij leverde meer verlies dan winst op.

Bijzondere inkomsten genoot de diaconie uit boetes, die werden opgelegd volgens het "echtrecht" en het "schoolreglement": het echtrecht was in 1656 vastgesteld en bepaalde onder andere dat een weduwe of weduwnaar pas mocht hertrouwen als er de nodige wettelijke bepalingen gemaakt waren over de goederen uit het eerste huwelijk en de rechten van de kinderen; hertrouwde

men eerder, dan kon 1/8 deel van het eigen bezit verbeurd worden verklaard en bovendien kon de plaatselijke overheid daar nog een boete bovenop zetten; ook op het hebben van een bijslaap en geslachtelijke omgang vóór het huwelijk stonden boetes. Het schoolreglement, vastgesteld in 1655, bepaalde dat wanneer iemand ongeoorloofd onderwijs gaf, hij een boete kon oplopen van f 50,— in de eerste maand van overtreding, in de tweede maand f 100,— en in de derde f 200,—. "Pausgezinde" personen achtte men zonder meer niet geschikt voor het onderwijs, aangezien ze niet van de "ware gereformeerde religie" waren!

* * *

De diaconie maakte aanspraak op 1/3 deel van de boetes, die volgens één van deze reglementen door de schout werden opgelegd. In 1707 en voorafgaande jaren waren er enige boetes opgelegd, maar de diaconie had niets gekregen. Inning van het derde deel door middel van de vorster (tegenwoordig deurwaarder, vroeger tevens gemeentebode en gerechtsdienaar) leverde niets op. Men verdacht de schout en meier van Zundert en Rijsbergen, die de boetes oplegde, ervan dat hij de boetes in eigen zak stak. Deze zaak leidde tot een proces voor de Raad van Brabant, maar de schout verklaarde dat hij de boetes verantwoord had en ieder zijn deel deed toekomen. Ook in de toekomst zou hij in alle aantoonbare gevallen het deel aan de diaconie geven, waarop die recht had. Nu had de diaconie een lange lijst van haar bekende gevallen opgesteld, maar de schout accepteerde die blijkbaar niet als bewijsstuk. De Staten-Generaal hadden intussen beslist, dat de helft van de boetes aan de diaconie toekwam en de andere helft aan de algemene armen. De kwestie met de schout nam geen einde en de diaconie zag geen resultaten. Na de dood van de schout (hij werd in 1713 door onbekenden vermoord) sprak de diaconie de erfgenamen aan. In 1745 zat er blijkbaar enig schot in, want de erfgenamen vroegen toen, om met de terugbetaling te mogen wachten, totdat het proces zou zijn afgelopen. Hoe de kwestie eindigde, is niet bekend: de archieven doen er na 1745 het zwijgen toe.

De predikant Zeijlmans wordt in 1709 gemachtigd, om "tot handhaving van zijn recht en dat van de kerkeraad" te procederen, om te worden ingeschakeld bij het kiezen van armgasthuis- en kerkmeesters. Dat recht had de Raad van Brabant hem verleend. Reeds vanaf 1647 was de predikant aanwezig bij de presentatie van de rekeningen van de kerk van Groot Zundert. Pas in 1774

was dat ook het geval bij de rekeningen van de kerk van Klein Zundert, hoewel beide gebouwen sinds 1648 in handen van de hervormden waren.

In de 19e en 20e eeuw was de diaconie voor haar inkomsten aangewezen op de collecten tijdens de diensten en giften van buitenaf.

4 DE KERKVOOGDIJ

Deze is in Zundert samengesteld uit de kerkvoogd en de ouderlingen. Als kerkvoogd was niet altijd een geschikte figuur te vinden. Soms was er geen functionaris en het kwam ook voor dat de predikant als zodanig optrad.

De taak van de kerkvoogdij is de behartiging van de stoffelijke belangen van de gemeente, zoals het beheer en onderhoud van de kerkelijke gebouwen, de zorg dat de gemeente aan haar financiële verplichtingen kon voldoen (bijdrage aan het predikants-traktement, betaling van de koster en de voorzanger, afdracht van het quotum en dergelijke).

Hoewel Zundert al in 1819 een kerkvoogd kende, n.l. Adrianus Schaap, was er toen nog geen kerkvoogdij met een afzonderlijk beheer. Dat kwam pas nadat R.F.R. van de Wall op 7 mei 1823 door de koning tot kerkvoogd was benoemd. Hij bracht een scheiding tot stand tussen de diaconie en de kerkvoogdij. Na zijn dood in maart 1825 werd de predikant P. G. Jongbloed voorlopig administrateur. Uit de notulen van de kerkeraad van oktober 1833 blijkt, dat er nog steeds geen nieuwe kerkvoogd was, wegens gebrek aan een geschikte figuur. Tenslotte vond men in december 1833 A. J. van de Burg, de toenmalige predikant, bereid als kerkvoogd op te treden. Nadat hij in 1848 ontslag als zodanig had gevraagd, was de ouderling G. C. Leonhardi bereid om kerkvoogd te worden. Hij bleef dit ambt vervullen totdat hij in 1857 naar elders vertrok.

J. Aertsen kwam in zijn plaats. In 1862 besloot de kerkeraad dat de kerkvoogd niet tegelijk lid kon zijn van de kerkeraad. Aertsen legde het kerkvoogdschap neer en A. G. J. Hamming, die totdantoe diaken was geweest, werd in zijn plaats gekozen. Deze bedankte echter voor de eer en Joh. Aertsen bleef als kerkvoogd gehandhaafd en werd in 1866 en 1869 herkozen. In 1873 was hij nog als

kerkvoogd betrokken in een konflikt over de benoeming van een kosteres. Hoe lang hij daarna nog kerkvoogd was is niet bekend. In ieder geval blijkt in 1886 burgemeester L. E. A. F. van de Wall kerkvoogd te zijn. Het jaar daarvóór was hij benoemd tot ouderling. In 1913 richtte hij samen met de predikant en Jan Gerritsen de stichting "Ad Usus Pios" op. Toen hij in 1921 zijn 70e verjaardag vierde, was hij bijna 40 jaar kerkvoogd en 35 jaar ouderling. Na zijn dood in 1936 bleek hij zijn gehele nalatenschap aan de stichting "Ad Usus Pios" te hebben vermaakt.

In 1936 was A. Bakker kerkvoogd. Nadat deze in 1950 ziek was geweest, wilde hij het ambt neerleggen; hij was toen 69 jaar. De predikant, Ds. De Bruijn nam daarna de functie waar, totdat op 7 juli de heer J. Moens werd benoemd.

Intussen wilde men het oude Plaatselijke Reglement, dat was opgesteld in 1872, zodenig wijzigen, dat het mogelijk werd 3 kerkvoogden aan te stellen, in plaats van 1 en, daarmee samenhangend, het aantal notabelen van 2 op 6 personen te brengen. Tevens kregen in dat reglement ook de vrouwelijke lidmaten actief en passief kiesrecht. Pas in 1958 werd een vrouw voor het ambt van ouderling voorgesteld. Maar men vond het noodzakelijk om eerst op een gemeente-avond het onderwerp "De vrouw in de kerkeraad" te behandelen. Op 7 maart 1951 kozen de notabelen uit hun midden voor het eerst 3 kerkvoogden: J. Luteijn, J. Moens en G. Huson. In 1952 kwam B. Evegaars in de plaats van Huson. Het aantal notabelen werd in hetzelfde jaar teruggebracht van 6 naar 4 personen. In 1958 was Smits tot ouderling/kerkvoogd benoemd. Na zijn overlijden in 1962 werd hij opgevolgd door de heer Dinklage. In 1965 verliet Luteijn de kerkeraad. De heer Van de Wetering werd in zijn plaats president - kerkvoogd. Deze vertrok in mei 1969 naar elders. Als opvolger van de heer Dinklage die naar elders vertrok, kwam de heer de Graaf in de kerkeraad. In 1971 werd de samenwerking met de Gereformeerde Kerk besproken en in 1973 was een van de gereformeerde gemeenteleden bereid deel uit te maken van de kerkeraad met adviserende stem.

* * *

5 COMBINATIE VAN PREDIKANTSPLAATS

In 1957 kwam de raad van de traktementen met het voorstel om de predikant van Zundert in te schakelen in de pastorale zorg voor de hervormde gemeente van Princenhage. Een dergelijke samenwerking tussen kleine gemeenten kwam meer voor, en kon gezien worden als een tegenprestatie voor de subsidie, die hulpbehoevende gemeenten jaarlijks krijgen uit de Centrale Kas. De raad dacht dat voor $1\frac{1}{2}$ dag per week in Princenhage een vergoeding van f 1500,— per jaar wel redelijk zou zijn. De kerkeraad van Zundert besprak dit voorstel met die van Princenhage. Zundert was bereid de predikant Ds. van Sprang $1\frac{1}{2}$ dag per week af te staan, maar Princenhage, hoewel overtuigd van de noodzaak, vond de voorgestelde vergoeding een bezwaar. Tenslotte kwamen beide partijen in september 1958 tot een overeenkomst.

In 1960 vroeg Princenhage of de predikant van Zundert, Ds. van de Berg, 12 maal mocht komen voor een preekbeurt in plaats van de gebruikelijke 6. Zundert voelde daar weinig voor. Bovendien gingen er geruchten, dat Princenhage zou worden samengevoegd met de hervormde gemeente Breda, hoewel dit aanvankelijk werd ontkend. De bestaande overeenkomst tussen Zundert en Princenhage, die normaal herzien moest worden per 1 juli 1962, zou dan automatisch vervallen. Wilde Zundert de subsidie behouden, dan moest een nieuw arbeidsterrein voor de predikant worden gezocht, waarschijnlijk in Breda. Zundert beraadde zich alvast over de dan te stellen voorwaarden: men wilde de predikant slechts 2 dagen per week afstaan en eventueel voor 12 predikbeurten. De vergoeding zou dan f 1500,— moeten bedragen.

In 1962 was het duidelijk dat Princenhage met Breda gecombineerd zou worden. Op 1 juli 1963 was die combinatie een feit: Princenhage werd een wijkgemeente van Breda. Over de werkzaamheden van de predikant van Zundert in Princenhage kon men het niet eens worden. Breda was niet te vinden voor de financiële regeling die Zundert voorstelde, en Zundert wilde de predikant geen $2\frac{1}{2}$ dag, maar hoogstens 2 dagen per week afstaan.

Nadat in 1966 de nieuwe predikant van Zundert aan de hand van een nieuwe regeling ook werkzaamheden in Breda-Princenhage was gaan verrichten, werd in 1969 de hele situatie opnieuw bekeken. Zundert was niet geheel tevreden over het samenwerkingsverband en toen vanuit Etten-Leur het voorstel werd gedaan om

te komen tot een combinatie, besloot de kerkeraad dat verder uit te werken. Nog in datzelfde jaar kwam de concept-overeenkomst tot stand waarin de combinatie van de predikantsplaatsen werd geregeld. Vooruitlopend op de officiële goedkeuring, die pas in juni 1970 werd verleend, begon ds. v. Zweeden in april zijn werkzaamheden als predikant van de combinatie met een intradie-dienst in het centrum "de Baal" in Etten-Leur. Beide kerkeraden, en dus beide gemeenten, behielden hun eigen zelfstandigheid, slechts voor de predikantsplaats waren ze samen verantwoordelijk. Waar mogelijk werd wel naar samenwerking gezocht, die bijv. resulteerde in een gemeenschappelijk kerkblad "De Kerkklok" dat vanaf 1970 maandelijks aan alle gemeenteleden in beide gemeenten wordt toegezonden.

6 DE PREDIKANTEN

Johannes Damman

Hij was de eerste eigen predikant te Zundert. In 1598 was hij te Dirksland als proponent bevestigd. Vandaar kwam hij in 1615 naar Zundert. De exacte datum van zijn komst is niet bekend. Volgens Juten was dat op 7 mei, toen in Zundert de eerste dienst zou worden gehouden. Zundert telde toen 4 à 5 aanhangers van de nieuwe leer. Op de 7e mei kwamen geloofsgenoten uit Breda en omgeving naar Zundert om de dienst bij te wonen. Blijkbaar stelden de roomsen deze komst niet op prijs, want tijdens de godsdienstoefening kon de predikant zich niet verstaanbaar maken vanwege het kabaal uit een naburige herberg. De predikant trachtte in deze minder prettige houding verandering te brengen. Toen er namelijk een collecte werd gehouden voor de nieuwe klokken van de roomse kerk, schonk ook hij een bijdrage. Of dit gebaar veel heeft geholpen, valt te betwijfelen. In 1616 vertrok hij naar Made en Drimmelen en vandaar in 1619 naar 's Grevel-duin Capelle. In 1625 ging hij over naar de roomse religie.

De acta van de classis van Breda vermelden Guilielmus Verhoeven in 1617 als "pastor" in Groot-Zundert. Een jaar later bracht de gemeente Chaam een beroep op hem uit. Zundert wilde de predikant niet laten gaan en de classis vond goed dat Ds. Verhoeven in Zundert bleef. In 1619 blijkt Guilielmus Verhoeven vertrokken te zijn naar Terheijden. Hij overleed in 1625 in Den Haag. In het voorjaar van 1619 bracht Zundert het beroep uit op Christianus Falconarius. Op 9 juni werd hij bevestigd. Maar al in 1620 vertrok hij naar Chaam. Hij is in 1627 gestorven. Ar-

noldus Martini kwam in 1622 als proponent naar Zundert. Daar was toen ruim een jaar geen eigen predikant geweest. Maar ook de nieuwe predikant bleef niet lang: in 1624 vertrok hij naar Oosterhout. Hij overleed in 1641. In Zundert kwam na hem Cornelius Stuart in 1624. Op 25 april 1628 vertrok hij naar Ossendrecht en Woensdrecht. Hij had van de classis daartoe pas verlof gekregen, toen Zundert een nieuwe predikant had. In 1649 werd hij door de classis van Tholen benoemd als eerste predikant van de gemeente Wouw en Heerle. Eerdere pogingen in 1615 om aldaar een hervormde gemeente te stichten, waren mislukt. In 1676 overleed hij op 80 jarige leeftijd.

Op 28 mei 1628 vond de bevestiging plaats van Petrus de Hase. Hij had moeten beloven om minstens 3 jaar in Zundert te blijven. Daaraan voldeed hij ruimschoots: in 1635 vertrok hij naar Leur. Hij overleed in 1653. Cornelius Heijnsbergius kwam als proponent in 1635 naar Zundert. Hij bleef niet lang, maar wanneer hij precies vertrok naar Bergen op Zoom is niet bekend. Wel staat vast, dat hij op 28 november 1665 overleed. In Zundert was hij opgevolgd door zijn broer Henricus Heijnsbergius. Tevoren was deze proponent in de classis van Gouda. Hij was in februari 1639 beroepen. Op 26 april deed hij zijn intrede. Ook hij bleef niet lang in Zundert; in 1642 vertrok hij naar St. Annaland. Op de dag van zijn vertrek werd hij door de ouderling Jan Vergouwen ervan beschuldigd geld te hebben achtergehouden, dat de kerk toekwam. Tevoren had de predikant echter rekening en verantwoording afgelegd tot aller tevredenheid. Wel had hij naar het voorbeeld van zijn voorgangers de belangrijkste archiefstukken meegenomen. Zodra een nieuwe predikant was benoemd, zou die de archiefstukken komen ophalen. Omdat het zo lang duurde, voordat een nieuwe predikant was benoemd, had Heijnsbergius de archiefstukken aan zijn broer in Bergen op Zoom in bewaring gegeven.

Opvolger werd Johannes Schuler, proponent in de classis van Tholen. Hij was door de classis van Breda sterk aanbevolen. Zijn bevestiging vond plaats op 9 augustus 1643. Lang had Zundert geen plezier van hem, want in juli 1647 vertrok hij naar "Prinsland" (Dinteloord). Daarna werd hij in 1653 bevestigd te Roosendaal. Vanaf 1656 was hij te Breda werkzaam, verbonden aan de Illustere School, en onderwees er filosofie. Dr. D. Langedijk noemt hem enigszins spottend "een nieuwe ster aan de wetenschappelijke hemel" en "een man met veel eigendunk en die hoog opgaf van zijn eigen geleerdheid". Schuler noemde zichzelf professor, hoewel hem die titel niet was verleend. Zijn salaris f 150,— per jaar, vond hij veel te laag en eigenlijk beneden zijn waardigheid.

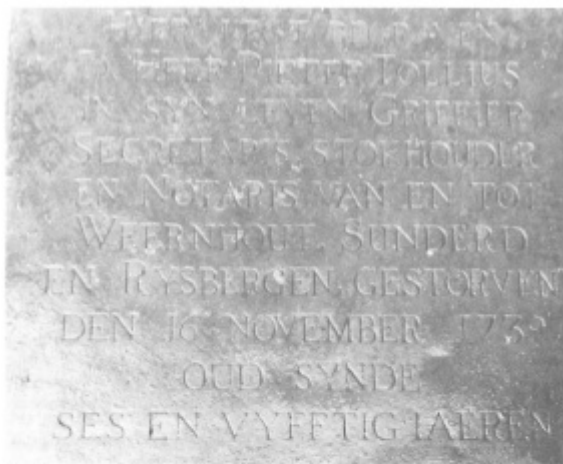
Hij wilde dit dan ook niet vernoemd zien in zijn akte van aanstelling. In 1676 stierf hij te Breda.

Samuel Pistorius kwam in 1647 naar Zundert, waar hij op 8 september werd bevestigd. Tevoren was hij proponent van de classis. In Zundert was hij in een moeilijke periode gekomen: in 1648 waren daar, zoals elders ook gebeurd was, de kerken van de roomsen ingenomen door de hervormden. De roomsen namen toen een zeer vijandige houding aan. In 1655 vertrok hij naar Made. Zundert stond hem niet graag af en wilde pas na aandringen van de classis aan Pistorius de akte van demissie geven. Hij overleed in 1674. Petrus Becude was vanaf 7 mei 1656 predikant te Zundert. Ook zijn vader Franciscus Becude, was predikant. Petrus was vanaf 1654 predikant in Nispen. Hoewel zijn kort verblijf in Nispen niet hoopvol was voor Zundert, viel dit achteraf mee: Becude bleef tot zijn dood in 1690 te Zundert. Hij sloeg hiermee alle records. Zijn voorgangers Pistorius en de Hase met respectievelijk 8 en 7 jaar waren totdantoe al uitschieters geweest.

Op 13 mei 1691 werd Cornelius Zeijlmans bevestigd. Tevoren had hij de dienst al enige maanden waargenomen. Ook hij bleef tot aan zijn levenseinde in Zundert. Hij zette zich volledig in voor de gemeente. Met name voor de diaconie trad hij op als verdediger van haar rechten ten aanzien van boetes, die gesteld waren op overtreding van reglementen. Ook zorgde hij ervoor dat de diaconie het z.g.n. "oortjesgeld" ontving. Minder gelukkig was zijn privé-leven: twee dochters en een zoon overleden op jonge leeftijd. Wellicht werkte dat trieste feit eraan mee dat hij tot zijn dood in 1740 in Zundert bleef.

Johannes Wilhelmus Coets, geboren op 16 maart 1718, proponent, werd bevestigd op 11 juni 1741. Hij heeft de gemeente in 1748 enige tijd verlaten, omdat in Zundert en omgeving veel vreemde militaire troepen lagen, in verband met de "Oostenrijkse Successieoorlog" waarin de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden eveneens verwickeld was. Maar in 1748 werd de vrede getekend en de predikant keerde weer terug. Hij werd meermalen gedwongen om trouwlustige militairen in de echt te verbinden. Hij stierf op 11 juni 1759 te Zundert.

Op 29 juni 1760 kwam Willem Hendrik Nummer naar Zundert, hoewel hij reeds op 21 augustus 1759 was beroepen. Hij was geboren op 20 april 1735. Nummer had de gewoonte ingevoerd om huwelijken te voltrekken in de consistorie-kamer. De leden van de kerkeraad vonden dit ongehoord en protesteerden in 1768 fel daartegen. Zij werden later in het gelijk gesteld door de domeinraad van de Prins van Oranje. Enige maanden na deze kwestie

Grafsteen van Pieter Tollius, sekretaris van Zundert, Wernhout en Rijbergen, overleden op 16 nov. 1739. De steen bevindt zich achter de r.k. kerk van Zundert.

Grafsteen van de schout Johan van Bladel, vermoord op 7 oktober 1713. De steen bevindt zich achter de r.k. kerk van Zundert.

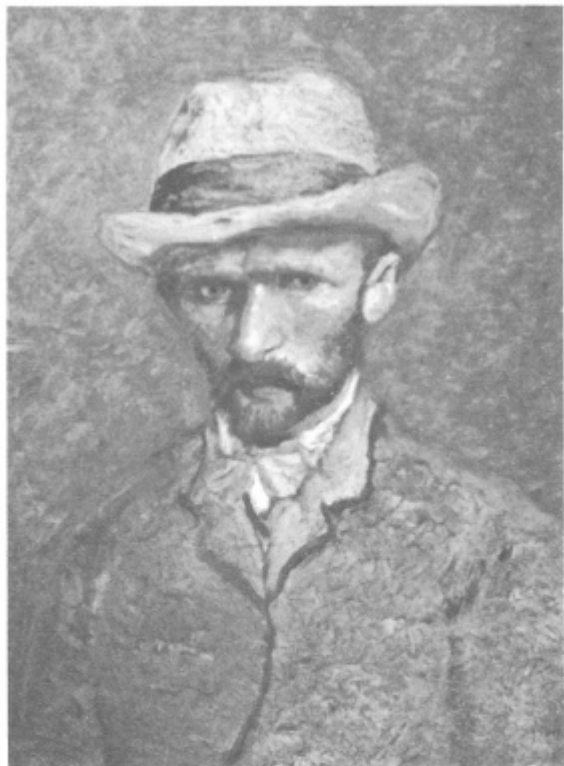
wilde de predikant kerkeeraadsverkiezingen. Ook daartegen kwam fel protest: tenslotte waren er diakenen, die 10 jaar achter elkaar hun functie hadden bezet. Op het punt van de verkiezingen stelde de bovenvermelde raad de predikant in het gelijk: voortaan moest jaarlijks 1 diaken en 1 ouderling aftreden!

Nadat Ds. Nummer 11 jaar in Zundert was geweest werd hij op 30 juli 1771 naar Oudenbosch en Rucphen beroepen. Nog dezelfde dag bracht de kerkeeraad een beroep uit op Jacobus Coets. Blijkbaar kwam het vertrek van Ds. Nummer niet onverwacht. Jacobus Coets, geboren in december 1721, werd bevestigd op 8 september 1771. Tevoren was hij predikant te Sprundel. Zundert mocht hem niet lang houden, want hij overleed op 14 juni 1775. Hierna had de gemeente veel moeite om een nieuwe predikant aan te trekken. Na ruim één jaar lukte dat in de figuur van Joannes Petrus Pronck. Deze proponent werd in begin september 1776 door de classis geëxamineerd. Daarna vond op 22 september zijn bevestiging plaats. Dit geschiedde door zijn vader, die predikant was in Goes. Op 5 maart 1789 gaf hij de kerkeeraad te kennen, dat hij een beroep had ontvangen naar Elten. Op 19 maart kreeg hij van de kerkeeraad toestemming om te vertrekken.

Op 2 mei 1790 vond de bevestiging plaats van Cornelius Peijssel. Daarvoor was hij 4 jaar predikant te Hekelen geweest. Tot 1796 was de kerkeeraad over hem zeer tevreden. In dat jaar verslechterde de verhouding. Op 19 april 1796 waren de kerkvisitatoren in Zundert geweest en de kerkeeraad was niet bijeengeroepen. Men vroeg de predikant om opheldering. Deze had daarvoor een redelijke verklaring: Hij had namelijk meerdere tegenstrijdige berichten gekregen over de datum, waarop de visitatie zou plaatsvinden. De kerkeeraad geloofde dit niet. Later, in augustus 1798, volgde een nieuw conflict. De kerkeeraad eiste van de predikant het notulenboek, dat onder hemberuste. Daarna werd de predikant verzocht om de vergadering te verlaten. Volgens besprak de kerkeeraad het "schandelijke" gedrag van de predikant. Waaruit dit schandelijke bestond is niet bekend: Mischien vond men, dat hij niet voldoende zijn best had gedaan, om de kerken te Zundert en Rijsbergen, die weer in handen van de roomsen waren gekomen, voor de hervormden te behouden. In ieder geval besloot de kerkeeraad om aan te dringen op het ontslag van Ds. Peijssel en zijn "gedrag" aan de classis voor te leggen. De predikant had zelf ook geen zin meer om in Zundert te blijven. Op 4 augustus 1798 diende hij zijn ontslag in. Drie dagen later werd dit door de kerkeeraad aanvaard, onder toestemming van de classis. Reeds op 13 augustus vertrok Ds. Peijssel. In het voorjaar van 1799 werd hij predikant in Standdaarbuiten.

Nadat vergeefs beroep was uitgebracht op A. E. Janssen, beriep de kerkeraad op 3 juli 1799 Gosuinus van Nohuijs. Deze proponent werd op 27 oktober 1799 bevestigd. Hij was geboren op 9 september 1776. Men beloofde hem, wanneer het rijkstraktement zou vervallen, 300 gulden en vrije bewoning van de predikantswoning. Maar al op 15 juli 1802 verzocht de predikant toestemming om naar Ossendrecht te mogen vertrekken. Dit verzoek werd ingewilligd. Daar beviel het hem blijkbaar beter, want hij verbleef er 24 jaar. Hij overleed op 18 september 1849. Henricus Gerhardus ten Cate werd beroepen op 28 november 1802. Hij was begonnen als veldpredikant en voordat hij naar Zundert kwam was hij predikant in Oudendijk. Hij kreeg f 300,— voor verhuiskosten. Op 8 mei 1803 vond de inzegening plaats. Hem viel op 12 april 1805 de eer te beurt, om de eerste steen te mogen leggen voor de nieuwe kerk. Hij overleed op 1 februari 1814. Pas op 7 november van dat jaar kreeg de kerkeraad toestemming om het beroepingswerk te mogen starten. Op 31 maart 1815 werd de proponent Pieter Jacob van der Grient beroepen. Hij was geboren in 1793. De inhuldiging vond plaats op 19 juli. In 1821 vertrok hij naar Moerdijk. Hij overleed op 7 april 1836. Johannes Jacobus Schilham, geboren in 1778, volgde Ds. van der Grient op. Hij werd op 6 mei 1821 bevestigd. Volgens een lijst van Zundertse predikanten, opgesteld door de predikant Th. van Gogh, vertrok Ds. Schilham in 1824 naar 's-Heer Abts- en Simoutskerke. Een andere bron vermeldt, dat hij al op 5 oktober 1823 te Bath is beroepen en pas in 1829 naar 's-Heer Abts-Simoutskerke vertrok. De notulen van de kerkeraad, waarin meestal het jaar van vertrek van de predikant wordt vermeld, laten ons in dit geval in de steek.

Op 7 juni 1824 werd Petrus Gerardus Jongbloed bevestigd. Hij was geboren in 1799. Nadat de kerkvoogd in 1825 was overleden, kreeg de predikant het baantje van "provisieel administrateur". Op 26 november 1828 nam hij een beroep naar Zeeland aan. Eind november 1828 bracht de kerkeraad beroep uit op Dirk Nieuwhof, geboren in 1805. Deze nam het aan en op 5 april 1829 volgde de bevestiging. Ter gelegenheid hiervan schonk de weduwe Bles nieuwe gordijnen voor de kerk. Tijdens zijn verblijf in Zundert greep in 1830 de z.g.n. Belgische Opstand plaats. België was vanaf 1814 met het Noorden verenigd geweest. Tijdens de opstand werd Zundert tijdelijk door Belgische troepen bezet. De hervormden hadden het toen zwaar te verduren van de Belgen, die 't werk van "stropers" uitoefenden. Ook de plaatselijke bevolking nam weer een onvriendelijke houding aan. De hervormden weken vrijwel allen uit naar veiliger streken. Ook de predikant sloeg op de vlucht. In het voorjaar van 1831 was de toestand zover hersteld, dat de hervormden konden terugkeren. In 1832 nam de predikant een beroep naar Haarstede aan. Hij overleed op 25

Zelfportret van Vincent van Gogh.

Schuur met moedak aan de Roosendaalseweg, getekend door Vincent van Gogh in 1881.

Een dansgroep uit Saint-Rémy de Provence rond het beeld van de Gebroeders Van Gogh bij de onthulling van het standbeeld door H. M. koningin Juliana op 28 mei 1954.

maart 1863 in Middelburg. Abraham Johannes van der Berg, geboren op 21 februari 1772, kwam in 1833 vanuit Bath naar Zundert. Hij werd bevestigd op 3 maart. Later in het jaar volgde zijn benoeming tot kerkvoogd, aangezien daarvoor niemand anders beschikbaar was. Hij bleef in Zundert totdat hij emeritus werd op 1 januari 1849. Lang mocht hij niet genieten van de verkregen rust, want hij overleed op 16 mei van dat jaar. Theodorus van Gogh, hulpredikant in Middelburg solliciteerde op 8 september 1848 naar het predikantschap in Zundert. Het recht van de predikantsbenoeming lag toen in handen van de koning. In Zundert stelde men nu de vraag aan de classis, of het niet beter was, om de nieuwe grondwet, die in voorbereiding was, af te wachten. Wellicht verviel dit benoemingsrecht. Deze nieuwe grondwet bracht rechtstreekse verkiezingen, drong de persoonlijke macht van de koning in politieke zaken terug en garandeerde vrijheid van onderwijs, van meningsuiting en van godsdienst. Vooral tegen deze laatste bepaling hadden de hervormden geprotesteerd: de grondwetsartikelen met betrekking tot de godsdienst en het onderwijs zouden de laatste voorrechten, die zij nog bezaten, wegnemen. In Zundert duurde het mede hierdoor tot 1 april 1849, voordat Ds. van Gogh, geboren op 8 februari 1822, kon worden bevestigd. Dit gebeurde door zijn vader Vincent, die predikant in Breda was.

Th. van Gogh bleef 22 jaar in Zundert. Zijn oudste zoon Vincent, geboren op 30 maart 1853, was de vooral na zijn dood wereldberoemd geworden schilder. In 1953 werd op kosten van de burgerlijke gemeente een gedenkteken aangebracht in de gevel van de predikantswoning, ter herdenking van de 100e geboortedag van de schilder. Een andere, meer opvallende herinnering in Zundert, vormt het standbeeld van Vincent en zijn broer Theo. Dit staat op het plein voor de hervormde kerk; het werd vervaardigd door Gossip Zâdkin, en is door koningin Juliana in 1964 onthuld.

Na zijn verblijf in Zundert vertrok Ds. van Gogh naar Helvoirt en Haren, nadat hij op 9 januari 1871 afscheid had genomen, vervolgens naar Etten en tenslotte naar Nuenen, waar hij op 26 maart 1885 overleed. Evert Hendrik Boele geboren in 1847, werd op 6 augustus 1871 te Zundert bevestigd. Reeds in het voorjaar had hij een preekbeurt vervuld, die bij ieder in de smaak was gevallen. Op hem werd dan ook toezegging van beroep uitgebracht. Maar het had nogal wat voeten in de aarde voordat het rijkstraktement groot f 800,—, werd toegezegd voor een nieuwe predikant. Van daar dat het definitieve beroep wat op zich had laten wachten. Reeds op jonge leeftijd overleed E. H. Boele, n.l. op 8 mei 1876. Hierna bracht de kerkeraad 5 maal vergeefs een beroep uit. Onder de beroepenen bevond zich Th. van Gogh, toen predikant te Etten, wat wel een teken is dat men in Zundert goede herinneringen aan

hem had. Wel trad Th. van Gogh nog enige tijd als consulent op tijdens de vacature-tijd. Tenslotte kon op 1 september 1878 Nicolaas Caro, geboren in 1836, worden bevestigd. Hij was tevoren predikant in Hilvarenbeek. Nog eerder was hij enige tijd predikant in België geweest, waarna hij de bediening had neergelegd.

In Zundert bleef hij tot 28 maart 1880. De kerkeraad liet hem beloven dat hij de verhuiskosten van Hilvarenbeek naar Zundert zou terugbetalen. Hij was blijkbaar iemand die erg van verandering hield, gezien het feit dat hij bij zijn overlijden in 1894 op 9 plaatsen predikant was geweest, telkens voor hoogstens een vijftal jaren. Vanuit de hervormde gemeente van Heeze en Leende kwam Johan Christiaan Carel Abbing op 9 oktober 1881 naar Zundert. Hij was geboren op 13 december 1835. Men mocht niet lang van zijn leiding profiteren. Toen hij op 10 februari 1884 afscheid van Zundert nam wegens vertrek naar Wervershoof in de classis Hoorn, kon dat nauwelijks een verrassing zijn geweest: daarvoor was al driemaal een beroep op hem uitgebracht n.l. door Oud- en Nieuw Gestel, Ossendrecht en Driehuizen. Ds. Abbing overleed op 4 maart 1902.

Guilliam Johannes Brutel de La Rivière werd in Zundert door zijn vader, predikant te Haarlem, bevestigd op 30 september 1888. Hij was in 1855 te Meppel geboren. Vóór die tijd had Zundert ruim 4½ jaar zonder predikant gezeten. Tweemaal was een beroep uitgesteld, omdat men geen kandidaten meer wist. Nogmaals werd tevergeefs een beroep uitgebracht op Th. van Gogh, die toen predikant in Nuenen was. Ook een beroep op een predikant in België had geen succes. Toen op 7 augustus 1888 Ds. Brutel de la Rivière, predikant te Zuiderwoude, het beroep aannam, steeg er een zucht van verlichting op uit de kerkeeraadsvergadering. Hij vertrok op 30 maart 1891 naar Ressen. Justus Everhard Tatum Zubli, geboren op 19 augustus 1843 te Assen, had op 20 oktober 1891 het beroep naar Zundert aangenomen. Hij werd bevestigd op 22 november 1891. Daarvoor was hij predikant te Wezepe. Tot zijn overlijden op 18 augustus 1901 bleef hij predikant van Zundert.

Hierna zat men ruim drie jaar zonder predikant. Dit lag niet aan gebrek aan gegadigden voor het predikantschap in Zundert, maar aan het feit, dat de predikantswoning erg bouwvallig was. Van restauratie werd na enig wikken en wegen afgezien en men besloot tot de sloop van het gebouw en de opbouw van een nieuwe op dezelfde plaats. Daarna werd het eerste uitgebrachte beroep meteen aangenomen door Franciscus Hendricus van Leeuwen. Hij was in 1871 geboren. De bevestiging vond plaats op 11 september 1904. Tevoren was hij predikant te Rijsoord. Op 11 au-

gustus 1907 nam hij afscheid van Zundert wegens vertrek naar Barendrecht. Hij overleed op 15 november 1913.

Johannes Marinus Valeton was geboren in 1879. Voordat hij in Zundert bevestigd werd op 10 mei 1908, was hij predikant in Bovensmilde. Hij had een zwakke gezondheid. In januari 1911 nam hij in verband daarmee drie maanden verlof op en met ingang van 1 juli kreeg hij vervroegd emeritaat. Zijn gezondheid liet hem nog wel toe om later burgemeester te worden te Eibergen. Hij werd opgevolgd door de emeritus predikant te Zeist, Willem Wouter van Haaften. Op 2 november 1911 was op hem beroep uitgebracht. Hij was toen bijna 38 jaar. Op 17 maart 1912 werd hij verwelkomd.

In 1913 ontwierp hij samen met de kerkvoogd L. van de Wall het plan om een fonds te stichten, met het doel om de financiële positie van de kerkvoogdij te verbeteren en om het predikantsakkoord te kunnen verhogen. Vooral vanaf 1935 zou dit fonds een grote zegen vormen voor de hervormde gemeente. Ds. van Haaften nam in maart 1917 een op hem uitgebracht beroep naar Noordwijk aan. Op 5 augustus hield hij zijn afscheidspredikatie. Tijdens de dienst werd toen voor het eerst een collecte gehouden voor het bovengenoemde fonds, dat de naam "Ad Usus Pios" had gekregen.

Hoewel hij het hem aangeboden jaarsalaris nogal magertjes vond, kwam Johan Derk Jansen op 21 oktober 1917 van Nieuwvliet naar Zundert, nadat hem in zijn tweede jaar een verhoging van f 100,— was beloofd. Hij was geboren op 23 mei 1881. Op 4 september 1922 nam hij afscheid van Zundert. Hij overleed in 1967 te Beverwijk. Op 17 oktober 1923 kon H. E. Vinke verwelkomd worden. Daarvoor was hij predikant te Alkmaar. In augustus 1934 vertrok hij naar elders. In zijn testament schonk hij aan de diaconie in 1946 de mooie som van f 500,—. J. C. B. Eijkman was op 19 november 1934 beroepen te Zundert. Hij was toen predikant te Antwerpen. Deze nam het beroep aan. Op 11 februari 1935 deelde de consulent mede, dat de beroepen predikant door een beroerte was getroffen. De kans dat hij naar Zundert kwam, moest worden uitgesloten. Later trok Ds. Eijkman zijn beroeping in. Aan hem de twijfelachtige eer, dat hij de kortste tijd Zunderts predikant is geweest.

H. Coolisma, hulpprediker te Brummen, kon op 9 oktober 1935 verwelkomd worden. In 1936 stelde hij voor om vaker dan éénmaal per jaar het H. Avondmaal te vieren. Men wilde daar toen blijkbaar nog niet aan beginnen, want in het verslag van de kerkvisitatie in het jaar 1937 wordt nog steeds vermeld dat er éénmaal

per jaar H. Avondmaal wordt gehouden. In januari 1937 nam Ds. Coolsma het beroep naar Princenhage aan. Op 19 juni nam hij in Zundert afscheid. Na hem vervulden 4 predikanten een predikbeurt in Zundert. Men kon echter niet tot een duidelijke keuze komen. Daarna werden 3 kandidaten nogmaals uitgenodigd om te komen preken. Tenslotte viel de keus op Ds. E. R. O. Richard, die op 14 september 1938 werd beroepen. Hij was toen hulppredikant te Antwerpen. Op 27 november 1938 vond de bevestiging plaats. Ook deze predikant drong aan om minstens twee keer per jaar het H. Avondmaal te vieren, wat in het vervolg ook geschiedde; in 1942 zou dit zelfs verhoogd worden tot 4 maal per jaar. Hij stelde ook voor om een dienstregeling op te stellen, zodat altijd een of meer kerkeradsleden bij de kerkdiensten aanwezig waren. Dit voorstel werd resoluut afgewezen.

Ds. Richard nam op 30 september 1946 afscheid en vertrok naar Oostkapelle. A. N. Langhout kreeg op 10 oktober 1946 toezegging van beroep naar Zundert. Hij was kandidaat bij de Waalse Commissie, maar dat was geen bezwaar, want predikanten van de Waalse Kerk waren toegelaten tot de Evangeliebediening in de hervormde kerk. Nadat Ds. Langhout een kennismakingsbezoek had gebracht aan Zundert, nam hij het beroep aan. Op 15 december vond de bevestiging plaats door zijn vader, die predikant was te Kamerik. Op 16 januari 1949 nam hij afscheid in Zundert en vertrok naar Giessen-Rijswijk.

Op 15 juli 1949 was P. J. de Bruijn beroepen naar Zundert. Hij was predikant te Vriescheloo. Een aparte commissie was hem tevoren gaan horen in zijn gemeente. Ds. De Bruijn bleef in Zundert tot aan zijn pensioen op 1 juli 1953.

Tevoren had Th. van Sprang op 25 juni een toezegging van beroep naar Zundert aangenomen. Op 11 augustus volgde met algemene stemmen zijn definitieve beroep en de 30e augustus deed hij zijn intrede te Zundert, om aldaar op 6 september te worden bevestigd. Vanaf 1954 was hij adviseur van de kerkvoogdij. In juni 1959 vertrok hij naar Wilp. Na zijn vertrek trad de predikant van Etten-Leur M. J. van de Berg op als consulent. De overleggingen in de kerkeraad betreffende het beroepingswerk resulteerden in een beroep dat werd uitgebracht op de consulent, ds. M. J. v. d. Berg op 4 juni 1959. Op 27 september volgde zijn bevestiging tot predikant van Zundert. In 1964 werd hij beroepen te Oud-Loosdrecht en in verband daarmee nam hij op 25 oktober 1964 afscheid van Zundert.

De huidige predikant A. M. van Zweeden werd op 9 oktober 1966 bevestigd. Hij bewoonde aanvankelijk de predikantswoning

te Zundert. In de akte van combinatie in 1970 werd vastgelegd dat de predikant van de combinatie woonachtig zou zijn in Etten-Leur. Daarom verhuisde ds. v. Zweeden in 1970 vanuit Zundert naar Etten-Leur.

7 DE HERVORMDE GEMEENTE

VAN RIJSBERGEN

Rijsbergen had tot 1648 deel uitgemaakt van de hervormde gemeente van Zundert. Al vóór Zundert waren in Rijsbergen pogingen ondernomen om er de reformatie in te voeren. Sommige schrijvers noemen 1610 als vroegste datum, maar andere aanwijzingen pleiten sterker voor 1614. In 1615 waren de activiteiten van Rijsbergen naar Zundert verplaatst; blijkbaar toonde de Rijsbergse bevolking niet de minste sympathie ten opzichte van de reformatie. De spaarzame gegevens over het aantal hervormden in Rijsbergen tot 1648 spreken over een paar gezinnen: 3 à 4.

In 1648 kregen de hervormden ook in Rijsbergen de roomse kerk aldaar toegewezen. Tevens werd Rijsbergen een zelfstandige gemeente, met als eerste predikant Johannes Zas. Blijkbaar is hij hetzelfde jaar nog vertrokken naar Westmaas, want de classis beriep in november 1648 naar Rijsbergen Ds. Joh. Hertogius, toen predikant te Leiden. Deze berichtte op 1 december dat hij het beroep zou aannemen, als hij door alle leden werd voorgedragen. Josue de la Cave was in 1650 predikant te Rijsbergen. Hij was "Theologisch en Medisch Doctor". Hij doopte er 4 kinderen en trouwde maar liefst 20 paren in de tijd dat hij in Rijsbergen was. Van deze paren kwam het grootste deel van elders. Ds. de la Cave stierf in 1661. In 1663 kwam Ds. Cornelius van Bergen als proponent naar Rijsbergen. Hij bleef er 10 jaar en vertrok naar Maastricht. De laatste predikant van Rijsbergen, Theodorus van Santvoort, in 1674 gekomen, vertrok het jaar daarna naar Ginneken. Vermoedelijk werd Rijsbergen toen gecombineerd met Ginneken en later, tot 1679, met Princenhage. Vanaf mei 1679 tot 1690 hoorde Rijsbergen weer bij Zundert, daarna tot 1695 alweer bij Princenhage en vervolgens tot op de dag van heden bij Zundert.

De kerk in Rijsbergen was in juni 1648 door de hervormden in beslag genomen. In tegenstelling tot Zundert, vonden hier geen openlijke intimidaties van de hervormden plaats. Zij werden eerder genegeerd: het plaatselijke bestuur bleef rooms en als kerkmeesters aanstellen. De pastoor die, nadat de predikant de pastorie had betrokken, een woning had gekregen van de plaatsvervanger van de schout, kreeg na enkele jaren als vanouds zijn traktement uit de dorpskas. Later werd deze post van hogerhand geschrapt, maar het dorpsbestuur stoorde zich daaraan voorlopig niet. Wel werd de post vanaf 1684 buiten de begroting gehouden; het geld voor het traktement werd toen afzonderlijk opgehaald bij de bewoners en daarna de pastoor ter hand gesteld. De plaatsvervanger van de schout hield ook ieder jaar een collecte voor de kerk, maar de hervormden zagen daar geen cent van. In 1663 vroeg Ds. van Bergen f 50,— uit de dorpskas, maar dit werd hem vierkant geweigerd.

De kerk was vanaf ca. 1675 weinig gebruikt. De hervormden deden niets aan noodzakelijk onderhoud. Het dorpsbestuur beperkte de kosten aan het gebouw zoveel mogelijk. De inkomsten van de kerk waren grotendeels door de Heren van Breda in beslag genomen. Ook die weigerden geld beschikbaar te stellen voor het onderhoud. Toen in 1777 de kerk vrijwel tot een ruïne was vervallen, herstelde het dorpsbestuur het gebouw, waarbij het schip aanzienlijk werd ingekort. In 1779 werd zij plechtig in gebruik genomen. De hervormden hadden beloofd om minstens 4 kerkdiensten per jaar te houden. Daarvan is later weer afgeweken.

In het begin van 1796 zond het dorpsbestuur van Rijsbergen een rekest naar Den Bosch, waarin het toestemming vroeg de kerk, die al anderhalf jaar leegstond, te laten gebruiken door de rooms. Bovendien werd in het rekest beweerd, dat in Rijsbergen geen hervormden woonden. Dat het kerkgebouw inderdaad leeg stond is waar: uit een reactie van Ds. Peijssel op het rekest blijkt dat de kerk driekwart jaar had leeggestaan "wegens de invasie van de Franse troepen". Deze hadden de kerk ingericht als paardestal. Hiervoor was de stenen vloer opgebroken. De gerechtsbode Oldendorp, zelf hervormd, had weten te verhinderen, dat inderdaad paarden in de kerk werden gezet. Ook de bewering dat Rijsbergen geen hervormden had, weerlegde de predikant: Rijsbergen telde er 11. Hij noemde het rekest terecht "bezijden alle waarheid". De kerkeraad vroeg vervolgens advies aan advocaat Janssen te Breda.

De predikant had op de 2e paasdag, 28 maart, in Rijsbergen een dienst gehouden. Hij had dat ook op 17 april willen doen. Maar op de 16e kreeg hij bericht van de schout van Rijsbergen, dat de

DOOP BOECK DER GEREFORMEERDE
GEMEENTE CHRISTI
TOT
RÛSBËRGEN

beginnende 1650 Decembr. 8 stijle mario

Op heden den
15 gedoopt het kind van Emanuel van Lijck
Voorster van de Heerlicheit, en dorpe van Rijbergen,
En is genaemt Bartsels - die Kint; getuigen waren

Op heden den 16 Maert 1651 is gedoopt het kind
van Emanuel van Lijck, en is genaemt Adriaen
van Lijck

Op heden 1655. Maij 16. pinxten dagh is van mij in
de gereformeerde Kerck godsons het kind van
Emanuel van Lijck Voorster tot Rijbergen, en is
genaemt Marie

Op heden 1658 Maij 12. zijn van mij gedoopt twee kinderen
van Emanuel van Lijck, Voorster der Rijbergen, en waren
tweelingen, en een en is genaemt Adriaen, En een Doube
die genaemt is Getuigen.

Bladzijde uit het Kerkenboek van Rijbergen. Lijst van dopen vanaf 1650.
Uit het archief van de herv. gem. van Zundert.

roomsen vanuit Den Bosch op 7 april toestemming hadden gekregen om de kerk voorlopig te gebruiken. Hierna had de predikant op 17 april de kerkeraad bijeengeroepen; die besloot om opnieuw advies in te winnen bij een advocaat in Breda. Bijna een maand later (de advocaat had blijkbaar een drukke praktijk in die dagen), kwam het advies binnen: wellicht kon een rekest aan de Nationale Vergadering (dat was toen de op Franse leest geschooide vervanging van de Staten-Generaal) het besluit van Den Bosch ongedaan maken. Maar ook dat hielp niet. Intussen was het al begin juni 1796. De roomsen richtten de kerk al in en op 16 juni, terwijl het hele dorp was versierd, werd de kerk opnieuw ingewijd.

* * *

Blijkbaar berustten de hervormden in dit feit. Pas in 1798 wordt de kwestie opnieuw leven ingeblazen. De hervormden hadden enkele voorwerpen uit de kerk, zoals de kerkbijbels en collectezakjes in veiligheid gebracht bij de hervormde Rijsbergenaar Oldendorp. Deze kreeg in april 1798 van de schout de aanmaning om die zaken af te geven. Twee leden van de kerkeraad gingen daarna met de schout praten. Zij mochten de voorwerpen alléén overdragen, als daarvoor een schriftelijk bewijsstuk werd afgegeven. Pas in december kregen de hervormden de zaken weer terug.

In augustus kregen alle hervormden te Rijsbergen een oproep om te verschijnen voor het dorpsbestuur op 1 september om "te delibereren over het kerkgebouw cum anexis, alzoo de taxatie de 4e dezer is geschied". Die hervormden waren toen: F. Boon, D. W. Oldendorp, gerechtsbode, met zijn vrouw en zoon; Rudolf Smit, gepensioneerd militair, met zijn zus, broer, schoonbroer en een knecht; en tenslotte mevrouw Colius, geboren van Buerstede. Niemand verscheen op de eerste september, omdat men vond dat de schikking moest plaats vinden tussen het dorpsbestuur en de kerkeraad en niet tussen het dorpsbestuur en enkele individuele leden. De kerkeraad liet op 22 september aan het dorpsbestuur weten, dat de kerk in Rijsbergen slechts voorlopig door de roomsen gebruikt mocht worden. Zij kon in geen enkele schikking treden, zolang het gerechtshof de zaak van de ingebruikname door de roomsen nog in behandeling had. Verder kwam de kerkeraad met de bewering, dat de kerk in 1778 gebouwd was zonder dat door de roomse gemeente of de dorpskas daarin was bijgedragen. Het dorpsbestuur kon het tegendeel echter gemakkelijk aantonen. Op 23 september antwoordde het dorpsbestuur aan de kerkeraad, dat de schikking was opgedragen aan de "municipaliteit" met de ingezetenen. Zundert en Rijsbergen vormden toen al twee volko-

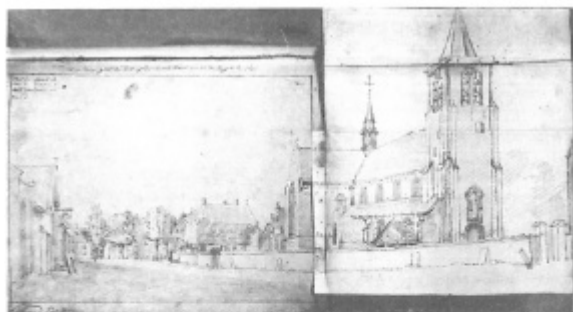
men zelfstandige burgerlijke gemeenten en, volgens de letter van de wet, had men in Rijsbergen inderdaad niets te maken met de Zundertse kerkeraad.

De hervormde ingezetenen werden voor de tweede keer opgeroepen om op 28 september te komen praten over een schikking. Weer verscheen niemand. Tenslotte konden ze niet meer weigeren om op 22 oktober te verschijnen, toen zij daartoe min of meer gedwongen werden door een brief uit Den Bosch. Zij kregen de volgende schikking voorgelegd: Er waren 11 protestantse zielen tegenover 1194 roomsen. De kerk kwam dus overduidelijk aan de roomsen toe. Het gebouw was door vier neutrale mensen (twee metselaars en twee timmerlieden uit Breda en Princenhage; twee waren protestant en twee rooms) geschat op f 4845,—, met inbegrip van het kerkhof. Aan kapitaal en kasgeld was er f 4365,19. De totale schatting bedroeg ruim f 9200,—. Het aandeel van de hervormden bedroeg ruim f 83,—. Ten aanzien van het kerkhof was bepaald, dat zowel roomsen als hervormden hun doden daar mochten begraven, zonder daarvoor iets te betalen. Tegen deze regeling konden binnen acht dagen bezwaren worden ingebracht. De hervormden berustten erin, omdat er toch niet aan te ontkomen was.

8 DE KERKGEBOUWEN

Vanaf 1619, misschien nog een drietal jaren eerder, tot 1648 deed de predikantswoning tevens dienst als kerk. Na de Vrede van Munster in 1648 veranderde deze situatie volkomen. De hervormden van Zundert kregen maar liefst twee kerken voor hun dertigtal leden. Ook Rijsbergen, dat een zelfstandige hervormde gemeente vormde, kreeg een kerkgebouw, hoewel het aantal leden daar bestond uit 3 à 4 gezinnen. In Groot-Zundert werd de roomse kerk op 1 juli 1648 ingenomen door de hervormden. De predikant van Zundert, Ds. Pistorius, hield de predikatie bij de "inheiliging". In Klein-Zundert was Ds. Schuler, toen predikant in Prinsenland, aanwezig bij de ingebruikname.

De roomsen hadden de overgave van de kerkgebouwen niet in alle berusting afgewacht. Zowel in Groot- als in Klein-Zundert hadden zij zoveel mogelijk meubels en andere voorwerpen uit de kerk gesleept en naar elders overgebracht. In Groot-Zundert had

Schets door D. Verrijk van de kerk en omgeving, gediend hebbend voor het uitwerken van andere tekeningen, (ca. 1777). Uit het album Verrijk in het Gemeente-museum van Arnhem.

Zicht op een deel van de kerk, het oude dorps huis (het gebouwtje met de 2 puntgevels); links de Markt. Naar een pentekening van D. Verrijk (ca. 1777).

men zelfs de binnenportalen verwijderd en het orgel weggehaald en in Klein-Zundert was het hek voor het koor verdwenen.

Ook na de overgave der kerken bleef het onrustig. Het kleine groepje protestanten werd het leven op allerlei manieren lastig gemaakt. Wanneer de predikant in Klein-Zundert kwam, zat telkens het sleutelgat van de kerkdeur vol met steengruis of andere ongerechtigheden. In Groot-Zundert werd de kerkdeur geforceerd, de preekstoel en het interieur onder kalk bedolven en de bijbel met krijt beschreven. Op 8 november teerde één der gilden in een café in de buurt van de kerk, terwijl de hervormden een kerkdienst hielden. Na de predikatie viel er een schot en een kogel boorde zich door het dak van de kerk.

Op meer legale wijze trachtte men de hervormden op de volgende wijze te weren. Op grond van een oude overeenkomst uit 1387 probeerden de roomsen de kerk van Groot-Zundert terug te verdienen. In die tijd bestond Zundert uit twee heerlijkheden: Zundert-Nassau en Zundert-Hertog. De kerk van Groot-Zundert stond op het gebied van Zundert-Hertog. Johanna, hertogin van Brabant, had in bovengenoemde overeenkomst geld geleend van Jan van Polanen, heer van Breda. Als onderpand kreeg hij onder andere Zundert-Hertog. Hij beloofde het onderpand in dezelfde toestand als hij het had ontvangen, terug te zullen geven, zodra het geld was afgelost. Tijdens de inname van de kerken was de prins van Oranje heer van Breda en rechtsopvolger van Jan van Polanen. De roomsen beweerden, dat de inname van de kerk in Groot-Zundert ten onrechte was geschied, omdat hierbij een inbreuk was gemaakt op die vroegere overeenkomst. Zij eisten de kerk daarom terug, echter zonder resultaat.

In Klein-Zundert woonden geen hervormden. De kerk werd na de inname dan ook zelden gebruikt. Voor het gebouw had dat nadelige gevolgen, want van onderhoud was geen sprake. Het gebouw, oorspronkelijk in de twaalfde of dertiende eeuw gesticht, daarna diverse malen verbouwd en uitgebreid, was door de roomsen in 1644 geheel gerestaureerd. Oorspronkelijk had de abdij van Tongerlo het patronaatsrecht (dit is het recht om de pastoor te benoemen) en de aan de kerk verbonden inkomsten. Daar stond tegenover dat de abdij voor het onderhoud diende te zorgen. Maar na 1648 paste de abdij daarvoor. De hervormden waren te klein in getal om, naast de kerk in Groot-Zundert, ook die in Klein-Zundert te onderhouden. Wel deden zij een poging om de inkomsten, verbonden aan de kerk, in beslag te nemen, maar dat lukte niet. In 1796 schreef de predikant in een rapport dat Klein-Zundert "sinds onheuglijke tijden" geen hervormde gemeente had gekend en dat de kerk aldaar niet werd onderhouden. Het gebouw was

toen niet veel meer dan een ruïne. Nadat de kerk in 1798 weer aan de roomsen kwam, was herstel niet meer haalbaar. Bovendien hadden de roomsen in voorgaande jaren dicht bij het dorp een schuurkerk gebouwd, die door de jaren heen was verbeterd tot een volwaardig kerkje. De resten van de oude kerk aan de Raamberg zijn in 1823 afgebroken.

In Groot-Zundert weigerde de schout na de inname van de kerk maandenlang om de sleutels af te geven aan de hervormde koster. Hierdoor hadden ook de roomsen kans om gebruik te maken van de klokken bij de begrafeningen, schuttersfeesten en dergelijke. Ook toen de hervormden in het volle bezit van het gebouw waren, konden zij dit grote gebouw niet op eigen kosten onderhouden. Zij waren daartoe trouwens niet verplicht: het onderhoud lag bij de geestelijke tiendheffers. Deze lieten het, evenals in Klein-Zundert, afweten. De magistraat onderhield de toren, aangezien dat dorpsbezit was. De rest van het gebouw verviel langzaam maar zeker, hoewel hier, in tegenstelling tot Klein-Zundert, wel regelmatig diensten werden gehouden.

In Groot-Zundert kreeg de predikant Pistorius het voor elkaar, na enkele jaren van aanhoudend vragen en tenslotte onder dreiging dat hij het gerecht zou inschakelen, dat hij betrokken werd bij het afhoren van de kerkrekening en de verantwoording van het armenbestuur. Zelfs werden de kerkelijke administratie en armen-gelden aan hem overgedragen. Maar de latere inning van gelden voor de kerk en de armen ondervond veel weerstand.

De roomsen hadden, waarschijnlijk nog in 1648, een schuurkerkje midden in het dorp ingericht. Dit was natuurlijk een fikse doorn in het oog van de predikant en zijn gemeenteleden. Waarschijnlijk ten gevolge van klachten, die Ds. Pistorius uitte, zowel bij het plaatselijk bestuur als ook hogerop, is de schuurkerk moeten verdwijnen. Daarna bouwden de roomsen net over de grens bij Meir omstreeks 1650 een kerkje, dat de Goorkerk werd genoemd. Na ongeveer 25 jaar, toen de anti-roomse plakaten waren verzacht en het heel gewoon was geworden dat tegen geldelijke vergoeding heel wat door de vingers werd gezien, bouwden de roomsen opnieuw een schuurkerk in het dorp. Ook die ging na verloop van tijd steeds meer op een volwaardig kerkje lijken.

In Zundert ondernamen de roomsen in 1798 door middel van een rekest een poging om de predikantswoning van de hervormden in handen te krijgen. Deze laatsten konden duidelijk aantonen dat de bewuste woning altijd hun eigendom was geweest. In hetzelfde rekest vroegen de roomsen aan de municipaliteit toestemming om de klok ten behoeve van hen te mogen luiden. Wat de grote kerk

betrof, die meer dan honderd jaar geleden was afgedwongen, maar door de roomsen, naar hun zeggen, wel was onderhouden, wilden zij dat de stichtingsakte voor de dag werd gehaald om daarna een akkoord te treffen met de hervormden. Zij eisten dat de kerk gesloten werd voor de diensten, totdat was uitgemaakt aan wie de kerk toekwam. De plaatselijke overheid eiste in dezelfde tijd dat de diaconierekening tegenover haar moest worden afgelegd. De kerkeraad won hierover advies in bij de advocaat Janssen te Breda. Blijkbaar luidde het advies van de advocaat om zich niet te storen aan de eis van de municipaliteit, want nog in 1796 wordt de rekening op de gewone wijze en de gewone plaats n.l. de Kerkconsistorie afgelegd. In 1796 wilden de hervormden blijkbaar de indruk wekken, dat het kerkgebouw voor hen onmisbaar was en veelvuldig werd gebruikt. De gordijnen van de kerk, die bij de schout berustten, werden weer opgehangen en de kerk kreeg een grote schoonmaakbeurt. Tevens werden de gebreken aan het orgel gerepareerd. Uit deze, op zichzelf kleine feiten, kan men afleiden dat de hervormden tot die tijd niet de hele kerk gebruikten, maar slechts een gedeelte.

Na de Staatsregeling van 1796 werd het pas ernst. Op 26 mei van dat jaar kreeg de kerkeraad een oproep van de municipaliteit, om de volgende dag te verschijnen op het dorps huis. Men vermoedde maar al te duidelijk dat het zou gaan over de "voorkeus" van de roomsen op het "gereformeerde kerkgebouw". De kerkeraad besloot om de municipaliteit een schriftelijk bewijs te vragen of de roomsen inderdaad aanspraak maakten op de kerk. Men zou dan daarop schriftelijk antwoorden. Overigens wilde de kerkeraad zich stipt houden aan de bepalingen van de Staatsregeling. Op de bewuste 27e mei werd het vermoeden bewaarheid. De kerkeraad maakte de resolutie van de vorige dag bekend, n.l. dat een schriftelijk bewijs werd gevraagd. Na een "woordenwisseling" tussen de municipaliteit en de kerkeraad gingen beide partijen naar huis, zonder dat het tot een vergelijk was gekomen.

Later kwam een nieuwe oproep om te verschijnen op het dorps huis, en wel op 8 juni 1798. Toen de kerkeraad daar verscheen, waren ook enkele leden van het roomse kerkbestuur aanwezig. Intussen had de municipaliteit het kerkgebouw laten taxeren, zonder dat de hervormden daarin waren betrokken. Bovendien had de municipaliteit vóór de bijeenkomst de sleutels van de kerk gevraagd en de hervormde koster had die in goed vertrouwen afgegeven. De kerkeraad eiste de bovengenoemde verklaring, alvorens te willen onderhandelen over de teruggave van de kerk, waarbij de municipaliteit een uitkering naar evenredigheid had voorgesteld. Tevens vroegen de hervormden de sleutels van de kerk terug, omdat zij de zondag daarop hun gebruikelijke gods-

dienstoeffening wilden houden. De sleutels kregen ze niet: de municipaliteit en de roomsen antwoordden dat de kerk nu al aan de roomse gemeente behoorde. De sleutels werden daarna overhandigd aan het roomse kerkbestuur. Pas hierna kreeg de hervormde kerkeraad de geëiste verklaring.

Tenslotte werd het schikkingsplan, dat op 31 juli was opgesteld, op 2 augustus 1798 goedgekeurd. De kerk was geschat op een waarde van f 9.500,—. De hervormden telden 61 en de roomsen 2016 zielen. De kerk kwam op grond daarvan aan de roomsen. De hervormden kregen een bedrag van f 350,— uitbetaald, verdeeld over twee termijnen. Op 1 juli 1798 vond de ingebruikname van de kerk door de roomsen plaats.

DE NIEUWE KERK

Nadat de kerken weer in handen van de roomsen waren gekomen, hielden de hervormden hun diensten in partikuliere huizen, onder andere bij de schout F. van de Wall en in de predikantswoning. In dat opzicht was men weer even ver als vóór 1648. Lang zou deze situatie niet duren.

Op 19 juni 1803 stelde de kerkeraad een commissie in, die belast werd met de aankoop van een terrein, dat geschikt was om er een kerk te bouwen. Deze commissie liet het oog vallen op "Huize Engeland", dat toen in het openbaar werd verkocht. De schout F. van de Wall trad bij de aankoop op namens de hervormde gemeente en kocht op 20 juni 1803 het huis met de bijbehorende grond voor f 2700,—. Bij de koop was bedongen, dat een schuur op het terrein was aangekocht voor kapitein Adolf Hulsteyn. Deze laatste zou hiervoor f 1550,— bijdragen in de koopsom.

De vorige eigenaar van "Huize Engeland" was Andries de Groot, die getrouwd was met Elisabeth van Pellecom. De Groot had het complex voor zijn vrouw in 1771 aangekocht van Cornelis Becude, zoon van de predikant Petrus Becude. Deze predikant was een zoon van de gelijknamige predikant van Zundert in de periode van 1656 tot 1690. Hij had het huis met bijbehoren in 1728 gekocht van Catharina van Dijk, weduwe van François van Rijsbroek.

In de koopakte van 1803 wordt het complex als volgt omschreven: "een huis, hof en dries, rondom in zijn tuinen, groot 3 gemeten, aan de hoek van het dorp, genaamd Engeland, onder Zundert-Hertog". Van de Wall kocht bij dezelfde verkoop nog een half

gemet tuin, wat aansloot op het perceel van Huize Engeland. Ook dit was voor de hervormde gemeente bestemd. Deze betaalde hiervoor f 250,—. Op 24 juni 1803 nam Cornelis Cornelisse, mees-tertimmerman, het verplaatsen van de schuur voor de heer Hulsteyn aan voor f 130,—. In 1820 werd het terrein nog uitgebreid met een stukje van 45 roeden en vond ruiling van enkele kleine hoekjes plaats.

Na de aankoop van Huize Engeland verkocht de diaconie verschillende bezittingen, zoals een huis in de Veldstraat en enkele stukken land. Ook werd zoveel mogelijk geld, dat was uitgeleend, teruggevorderd. Dit alles was voor de financiering van het aangekochte complex. Op 28 januari 1804 belegde de kerkeraad een vergadering met de lidmaten, waarin besloten werd dat architect Herman Huizer te Breda zou worden aangezocht om een bestek te maken. Verder kreeg advocaat Janssen het verzoek een rekest aan de regering op te stellen, om toestemming te krijgen tot het houden van een collecte in het land voor de nieuwe kerk. De advocaat achtte een dergelijk rekest overbodig, zolang onder de eigen geloofsgenoten werd gecollecteerd.

Op 1 februari 1804 was het advies van de architect binnen. Hij toonde aan dat de verbouw van Huize Engeland tot kerkgebouw duurder zou uitvallen dan de bouw van een nieuwe kerk, als men tenminste zelf de stenen bakte en de oude stenen van Huize Engeland verwerkte in de binnenmuren. De lidmaten en de kerkeraad besloten daarop tot "de bouw van een nieuwe, achtkantige koepelkerk op Engeland, met een consistoriekamer voorzien van bergkasten en mogelijk een haardstede en de kelder tot begraaf- of lijkelder aan te wenden". Architect Huizer kreeg de opdracht om een bestek te vervaardigen. Men wilde de stenen zelf stoken en het benodigde hout zelf aankopen.

Een maand later besloot de kerkeraad tot enkele details: de kerk kwam in het midden van het terrein te staan. Er zou een torentje op komen, geschikt om een klok in te hangen. De dakpannen moesten blauw zijn. De consistoriekamer kwam in de kerk en de grafkelder liet men vervallen. Aan de straatzijde werd een hekwerk gepland en rondom de tuin een haag. Men wilde de kerk in het openbaar aanbesteden. In april vond de verkoop van overbodig materiaal van het bestaande gebouw in het openbaar plaats. Dat bracht ruim f 570,— op. In de daarop volgende maanden kwam de collecte op gang in naburige gemeenten; ook werden vele instellingen en personen schriftelijk om een bijdrage gevraagd.

Het werk werd aanbesteed op 18 juni 1804. Van de 11 inschrijvers

kwam J. Damen als laagste uit de bus met f 5499,— en C. Oomen als hoogste: hij wilde het werk uitvoeren voor f 6850,—. De kerkeraad gunde het werk niet voor het laagste bedrag, maar besloot op 9 februari 1805 advies te vragen aan de timmerman Hendrik van Vugt over het bestek. Ook de lidmaten lieten hun licht schijnen over dit werkstuk, met het resultaat dat er meerdere bezuinigingen werden aangebracht. Zij wilden het werk besteden aan de bovengenoemde Van Vugt en de metselaar Wouter van Beek voor f 2450,—. Een publieke besteding zou niet gunstiger uitvallen. De aannemers wilden het werk niet beneden f 2540,— uitvoeren. Nieuwe bezuinigingen waren nauwelijks mogelijk: de fundamenten kwamen al minder diep te liggen dan oorspronkelijk en ook de levering en plaatsing van het glaswerk was buiten het bestek gehouden. Het werk werd tenslotte toch voor de som van f 2540,— gegund aan Hendrik van Vugt en Wouter van Beek.

Op 15 april 1805 kon Ds. H. G. ten Cate de eerste steen leggen. Aan Hendrik David Van Dijk kwam later de eer toe de eerste spijker te mogen slaan. In de aannemingssom was alleen het metsel- en timmerwerk begrepen. Het maken van het plafond en het loodgieterswerk vonden na afzonderlijke aanbestedingen plaats, alsook het leggen van de dakpoppen, het vervaardigen van de Avondmaalstafel, 30 stoelen en de omhelning en aanplanting van het kerkhof. De preekstoel, waarvoor mejuffrouw Van de Copello een gift van f 40,— had geschonken, kwam uit de kerk "van de Beersen in de Meljerle van Den Bosch". Hij kostte f 34,—. Aan transport, verzorgd door A. Buurmans en een flinke opknappbeurt kwam daar nog eens ruim f 100,— bij. Op deze wijze kostte de bouw en de inrichting van de kerk bijna f 5600,—.

Hoewel het werk volgens het bestek aanvankelijk op 1 mei 1805 klaar had moeten zijn, was daarvan door de vertraging bij de gunning geen sprake. Pas in het voorjaar van 1806 was het zover. De aannemers kregen f 60,— aan premie uitbetaald voor het degelijke werk dat ze hadden geleverd. Op 23 maart vond de plechtige inwijding plaats, onder begeleiding van een aantal muzikanten.

In 1819 richtte de predikant een rekest aan de koning met het verzoek om een bijdrage voor het onderhoud van het kerkgebouw en de predikantwoning. Hij zegt daarin, dat de kerk na de bouw in 1805 van de voornaamste benodigdheden was verstoken en hij suggereert, dat tot die tijd het gebouw vrijwel leeg heeft gestaan en zonder onderhoud. Een Engels garnizoen zou de kerk zelfs hebben gebruikt als opslagplaats, waarvan het gebouw ook schade had ondervonden. Uit de notulen van de kerkeraad blijkt echter, dat de kerk zeker vanaf 1806 tot 1809 vrij frekwent is gebruikt.

Drie jaar na het rekest kwam de belofte binnen, dat van rijkswege f 2.200,— zou worden geschonken, bestemd voor het herstel van het kerkgebouw en van de predikantswoning. Op 14 februari 1824 vond de aanbesteding plaats. Cornelis Vergauwen te Etten nam het werk aan voor f 1.389,—, wat ruim f 450,— beneden de begroting was.

In 1829 vroeg de kerkeraad een toelage van f 300,— uit het synodaal fonds voor hulpbehoevende gemeenten en in 1834 een subsidie aan de classis, weer voor het onderhoud van de kerk en de predikantswoning. Een en ander leidde ertoe, dat Zundert op de lijst van "Noodlijdende Kerken" werd geplaatst. Na de afscheiding van België in 1830 en de daarop volgende "Status Quo", vond eindelijk in 1841 weer een grote opknappbeurt plaats. Van de koning, waarvan een subsidie van ruim f 1.100,— was gevraagd, kreeg men een bedrag van f 550,— en een gelijke bijdrage leverde de synode. Aannemer Luijckx kreeg op 6 december 1840 het werk opgedragen voor f 1.090,— en voltooide dit in het voorjaar van 1841. Ook hierin waren reparaties aan de predikantswoning inbegrepen. In 1886 werd de houten betimmering bij de ingang van de kerk vervangen door steen. Ook de deuren zijn toen vernieuwd. De kerkeraad klaagde in 1893, dat het raam boven de bank die voor de kerkeraadsleden was gereserveerd, vreselijk tochtte. Op haar verzoek werd daar toen een luifel aangebracht.

In oktober 1939 is in de toren een klok aangebracht. Deze was geschonken door F. van de Wall en de heer en mevr. van Helomavan de Wall, ter nagedachtenis aan hun ouders. De klok droeg de volgende randinscriptie "Hij die U roept is getrouw. In memoriam J. F. R. van de Wall 1935 en A. W. A. van de Wall-van de Leeuw 1938" en was gegoten bij Van Bergen in Heiligerlee. De klok is in de oorlog door de Duitsers weggehaald. In 1948 kreeg men van het rijk een vergoeding van f 177,—. Dank zij de familie van Heloma kwam er in 1952 een nieuwe klok, gegoten bij de firma van Leeuwen in Heiligerlee.

Na de Tweede Wereldoorlog vond regelmatig onderhoud aan het kerkgebouw plaats. In 1968 was er sprake dat het op de lijst van Monumentenzorg werd geplaatst. De kerkvoogdij vreesde hiervan eerder nadelen en verplichtingen dan voordeel. Toen in 1969 inderdaad het besluit tot plaatsing op de monumentenlijst binnenkwam, richtte de kerkvoogdij hiertegen een bezwaarschrift, dat echter ongegrond werd verklaard.

* * *

HET ORGEL

De kerkeraad wilde in 1844 aan de koning een subsidie vragen voor de aankoop van een orgel, maar de classis raadde dit af. Twee jaar later kwam een aanbieding voor een orgeltje binnen; bij gebrek aan geld kon daar niet op worden ingegaan. Wel bestaat er omstreeks die jaren een orgelfonds, want in 1851 wordt daarvan een staat overgelegd. Het fonds bevatte toen de som van f 103,98. Bovendien was nog f 203,95 toegezegd. Op 1 februari 1852 besloot de kerkeraad om uit het orgelfonds f 45,— te lenen aan Anthonie Prins, zodat hij in staat was een koe te kopen. En op 7 november werd op voorstel van de predikant f 100,— uit het fonds belegd bij de spaarbank van Breda. Blijkbaar dacht men in de nabije toekomst nog niet tot de aankoop van een orgel te kunnen overgaan. In 1853 kwam een gift ad f 200,— van Prins Frederik binnen en bovendien nog f 90,—; voor dit laatste bedrag had een dameskransje in Amsterdam gezorgd door middel van een loterij.

Zodoende kon op 22 april een harmonium op proef worden genomen; dit was in de kerk opgesteld door Hermans te Breda. Dezelfde dag nog kon de koop worden beklonken voor 330 gulden. Op 7 augustus volgde de officiële ingebruikname. Een jaar later kreeg Adam Prins orgelles. Het lesgeld werd betaald uit het orgelfonds. Met Prins was afgesproken, dat hij dit bedrag zou terugbetalen doordat hij een bepaalde tijd gratis het harmonium bespeelde tijdens de diensten. Pas in 1939 komt het harmonium weer ter sprake in de kerkeradsvergadering. Het is dan aan vervanging toe. Blijkbaar had het orgelfonds een stille dood ondervonden, want er waren voor een bedrag van f 125,— toezeggingen bij de predikant binnengekomen voor een nieuw orgelfonds.

In begin 1941 ging het bestaande harmonium stuk. De predikant wilde een nieuw aanschaffen. De kosten waren geschat op f 990,—. Het orgelfonds had f 250,— in kas. Hoewel verschillende mogelijkheden om de rest te lenen, werden overwogen, nam men geen beslissing. Vooral kerkvoogd Bakker had bezwaren, gezien de tijdsomstandigheden. Het is wel zeer opvallend dat in dit jaar (1941) al gesproken wordt over het feit dat na de oorlog de aanschaf duurder zal zijn als gevolg van prijsstijgingen.

In maart 1941 wilde het college van kerkvoogd en notabelen een renteloze lening van f 600,— aangaan bij de stichting "Ad Usus Pios". Het was weer de familie Van de Wall, die uitkomst bood: in mei 1941 schonk ir. J. F. R. van de Wall en mevrouw Hellomsvan de Wall f 1000,— voor de aankoop van een orgel. Wat het

orgel betreft, kon men in ieder geval tevreden zijn: op 29 mei 1941 gaf de bouwer van het nieuwe orgel, C. Verweij uit Amsterdam, een demonstratie. Op 1 juni werd het officieel in gebruik genomen.

De toestand van het orgel was in 1965 zodanig, dat reparatie noodzakelijk was. Hoewel gedacht werd aan een beter instrument en de stichting van een orgelfonds was overwogen, zag men daar na een grondige reparatie van het bestaand orgel van af. In 1972 was het orgel weer toe aan een flinke opknappbeurt. Toen de firma Heijligers uit Amersfoort in 1973 een elektronisch orgel aanbood, besloot de kerkeraad dit aan te kopen. Het is in 1974 in gebruik genomen.

DE VERLICHTING

Tot november 1949 bestond de verlichting hoofdzakelijk uit kaarslicht. Wel hadden de Heren Bestuurders van het Diaconie Armhuis te 's-Gravenhage in 1850 twee (olie-) lampen geschonken. Toen de familie Van de Wall in 1941 geld schonk voor een nieuw orgel, was daaraan de voorwaarde verbonden, dat de gemeente tijdens het leven van de schenkers geen elektrisch licht in de kerk zou aanleggen. Dit mocht wel in de consistoriekamer. De voorwaarde werd na enig overleg aanvaard. Maar in februari 1948 vroeg de kerkeraad aan de familie Van de Wall om de voorwaarde te laten vallen. Nadat ook de predikant deze zaak nogmaals met de familie had besproken, kreeg men in september mondeling toestemming voor de aanleg van elektrische verlichting, wanneer dat tenminste electrisch kaarslicht was. De verlichting kwam er tenslotte in november 1949; deze bestond uit 4 lampen in de kerk met een schijnwerper op de preekstoel. Ook boven de ingang en in de consistoriekamer kwam een lichtpunt. In 1952, tijdens de algehele vernieuwing van het interieur, verving men de 4 lampen door 6 nieuwe, die waren aangekocht bij de firma Gispen te Culmborg voor de prijs van f 97,50 per stuk.

AVONDMAALSZILVER

Aanvankelijk waren twee tinnen bekers in gebruik tijdens het Heilig Avondmaal. Deze werden in 1766 vervangen door twee zilveren, met het opschrift "Diaconie van Zundert". Ze waren in Breda vervaardigd naar het model van die van Princenhage. In 1770 kocht de diaconie een zilveren Avondmaalschotel. Deze kreeg de inscriptie: "Ik ben het brood des levens Joh. 6: 35 Diaconie van Zundert. Predikant W. H. Nummer. Ouderling: Joh. van Vechelen, A. Heijmans. Diakenen: Wouter Scholt, W. Broeksmit. Anno 1770". De familie Van de Wall schonk in 1849 200 gulden voor de aankoop van een zilveren wijngkan. Op 31 december van

Avondmaalsilver. De bekers zijn van 1786, geschenken door de diakonie. De kan is niet antiek.

Interieur van de hervormde kerk. Foto van 1976.

dat jaar werd die voor het eerst gebruikt.

In 1950 besloot de kerkeraad tot de aanschaf van 30 verzilverde bekertjes en twee grote schalen. De kosten werden begroot op f 282,—. De bestelling vond plaats in Arnhem bij de firma's Holt-huis en Zeeman; de totale kosten bedroegen uiteindelijk f 269,50.

DE VERNIEUWING VAN HET KERKINTERIEUR IN 1952

Vlak na de Tweede Wereldoorlog werkte de hervormde gemeente plannen uit voor een forse vernieuwing van het inwendige van het kerkgebouw. Hiervoor was een speciale collecte ingesteld. Tsaamen met enkele giften stond in 1950 ruim f 1100,— voor dit doel op een spaarbankboekje. In 1951 ontwierp architect De Wilde uit Ginneken een vernieuwingsplan, dat een Avondmaalstafel omvatte, twee bankblokken van in totaal 86 zitplaatsen met bovendien nog 14 klappankjes en twee kerkeraadbanken. Ook een nieuwe verlichting was in het plan verwerkt.

Op dat moment zat in het vernieuwingsfonds ruim f 2.000,—. Dit was lang niet voldoende om de vernieuwing door te voeren. Daarom deed de kerkvoogdij een beroep op de gemeentelieden om het ontbrekende geld te lenen. Velen gaven gehoor aan deze oproep en op deze wijze kwam bijna f 8.000,— in het fonds.

De vernieuwing werd in december 1951 gegund aan de firma Van der Jagt in Breda, die het werk in 1952 uitvoerde. In dat jaar werden ook de vloer, het plafond en de muren opgeknapt. De totale vernieuwing kostte bijna f 11.500,—. Dit bedrag werd betaald uit het vernieuwingsfonds, dat intussen nog was aangevuld door enkele giften, het saldo van het Verjaardagsfonds en de verkoop van de oude banken. Om het geleende geld terug te betalen, riep de kerkvoogdij een apart aflossingsfonds in het leven, waarvoor na de vernieuwing twaalf maal per jaar een collecte werd gehouden.

In 1953 vroeg de kerkvoogdij een offerte voor een nieuwe verwarming. De kachel, totdantoe in gebruik, was totaal versleten. De kerkvoogdij wilde een elektrische verwarming aanschaffen, maar dat werd door een deskundige sterk afgeraden. Tenslotte koos men in 1961 voor een verwarming door middel van vier gaskachels. Deze werden in het najaar aangeschaft voor ongeveer f 2500,—.

HET KERKHOF EN DE BEGRAVINGEN

Het is niet bekend waar de hervormden vóór 1648 hun doden begraven hebben. Wellicht gebeurde dat nabij het predikantshuis,

dat tot die tijd tevens als kerkgebouw dienst deed. Bij een herstel aan dat huis in 1823 wordt in ieder geval gezegd, dat er tegen de gevel graven lagen.

Na de inname van de drie roomse kerken in 1648 beschikten de hervormden over de bijbehorende begraafplaatsen, samen met de roomsen. In 1798 zaten de hervormden van Zundert weer enige jaren zonder begraafplaats. Bij de regeling ten aanzien van de kerk in Rijsbergen was bepaald dat de hervormden en de roomsen hun doden op het kerkhof mochten begraven. Ook de begraafplaats die in 1798 was verworven door de predikant Johannes Petrus Pronk, recht tegenover de ingang van de kerk, bleef aan de familie. Na de afbraak van de kerk is de zerk van het graf overgebracht naar de algemene begraafplaats.

In de eerste plannen voor een nieuwe kerk had men een grafkelder opgenomen. Voordat de bouw in 1805 startte, besloot de kerkeraad dat er geen graven in de kerk kwamen, maar dat deze buiten zouden komen. In 1807 blijkt de mogelijkheid voor graven in de kerk weer te zijn opengesteld: zo'n graf kostte *f* 36,—. De familie diende voor het delven van het graf zorg te dragen en moest erop toezien dat de vloer weer met plavuizen werd belegd.

De bedragen voor grafrechten varieerden in de loop der tijden. In 1822 kostte een graf in de kerk voor een volwassene *f* 10,— en voor een kind *f* 5,—. Enkele jaren later kwam van overheidswege het verbod om na 31 december 1828 nog lijken in de kerk te begraven. De kerkeraad stelde toen de volgende tarieven vast: voor een graf aan de zuidzijde van de kerk *f* 6,—, aan de noordzijde *f* 3,—. De grafmaker kreeg *f* 1,—, het kerkefonds *f* 2,—; het gebruik van het doodskleed kostte *f* 3,—. Dit laatste bedrag kwam aan het armenfonds. In 1828 vond van landswegen een opmeting van het terrein plaats; hierna mocht alleen nog maar het gebied ten costen van de kerk als begraafplaats worden gebruikt. Het onderscheid tussen een huurgraf en een koopgraf (recht van het plaatsen van een grafsteen) was in 1857 ingevoerd. Voor een volwassene bedroeg de prijs van een huurgraf, inclusief doodskleed en kostersfool, *f* 5,— en een koopgraf *f* 24,50. Voor kinderen tot 18 jaar gold het halve tarief. In 1925 kostte een koopgraf 1e klas *f* 100,— en 2e klas *f* 60,—. Een huurgraf 1e klas was *f* 30,— en 2e klas *f* 15,—. De armen betaalden geen grafrechten. Tenslotte gold in 1952 weer een andere indeling: kinderen tot 3 jaar *f* 15,—, van 3 tot 15 jaar *f* 25,— en volwassenen *f* 75,—.

Na de bouw van de kerk was het terrein afgesloten door een houten hek. Rondom de kerk en ook verder op het terrein waren bomen geplant. In 1841 bracht de verkoop van drie populieren op

het kerkhof f 24,— op, terwijl in 1850 acht kastanjabomen werden geplant. In 1854 verwisselden vijf bomen van eigenaar voor de som van f 70,20 en in 1861 brachten enkele wilgebomen en een esdoorn op het kerkhof f 86,50 op.

De familie Van de Wall vroeg in 1850 toestemming om een grafkelder te mogen bouwen op het kerkhof. Zij wilde daarin de stof-felijke resten van familieleden overbrengen, die tot dan toe op de privé-begraafplaats bij huize "Wallstein" rustten. De kerkeraad willigde het verzoek in. Voor de grafkelder hoefden geen rechten te worden betaald; de familie diende wel de bouwkosten en het onderhoud van de kelder te dragen.

Reeds in 1804 besloot de kerkeraad dat de dienstdoende predikant het gebruik van de kerketuin kreeg. Vanaf 1865 was dat beperkt tot het gras van het gedeelte dat als kerkhof in gebruik was. De rest van de kerketuin werd verhuurd aan de bakker Jan van Beckhoven en vanaf 1876 aan Antonissen. In 1894 wilde de kerkvoogd dat het gras van het kerkhof ter beschikking kwam van de kerkvoogdij. De predikant wilde zijn recht daarop niet verspelen; wel beloofde hij dat, wanneer hij het gras niet nodig had, hij het aan een protestant zou verhuren.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog waren een dertiental gesneuvelde piloten van de geallieerde troepen op het kerkhof begraven. Na de oorlog zijn de graven op kosten van de burgerlijke gemeente ingericht. Een blijvend plan voor de Britse graven is in 1950 uitgevoerd door de "Imperial War Graves Commission". Per graf kreeg de hervormde gemeente vijf gulden per jaar voor het onderhoud.

In 1962 werd een plattegrond van het kerkhof vervaardigd. Tevens vroeg de kerkeraad zich af, of het kerkhof niet te klein was. De predikant bracht in juni 1967 naar voren, dat er geen reglement bestond voor het gebruik van de begraafplaats. Een dergelijk reglement keurde de kerkeraad in maart 1968 goed.

* * *

9 DE PREDIKANTSWONING

Deze stond in Zundert aan de oostzijde van het dorpsplein. Aan de oostzijde woonde in 1622 Cornelis Frank van der Bolck en aan de westkant Paulus Cornelis van Lanschot. Het oudste stuk waarin sprake is van de predikantswoning is van 1619. Predikant G. Verhoeven woonde daar toen. Eén vierdedeel van het huis was nog in handen van Antonius Janssen en zijn vrouw Jan Joris Beversdochter. Het resterende driekwart gedeelte was van de hervormde gemeente, maar hoe het is aangekocht en wanneer precies, weten we niet. Wellicht was dat al tijdens het verblijf van Ds. Johannes Damman in 1615 of 1616. Bij akte van 3 juni 1621 kochten Cornelis Peter Haest en Peter Michielsens het vierde part van het huis uit naam van de hervormde gemeente.

De diaconie had de woning, die tevens dienst deed als kerk, in onderhoud. In 1627 moest deze nog f 400,— aflossen, die op het vierde part stonden. Blijkbaar hadden Haest en Michielsens dit geld in 1622 voorgeschoten. De classis kwam in 1627 de diaconie te hulp door een som van f 700,— te lenen. De f 300,—, die hiervan overbleven, werden in 1629 gebruikt voor de reparatiewerkzaamheden, die geen uitstel duldden; het huis stond toen op instorten. Om het geld voor een volledig herstel bijeen te krijgen, vroeg de predikant aan de classis verlof om een collecte in Zeeland te houden. In 1633 stond de woning geheel vrij op naam van de hervormde gemeente. Het geld, geleend van de classis werd in 1640 terugbetaald.

In 1642 was de predikant gedwongen om de bijstand in te roepen van andere gemeenten, aangezien zijn woning weer hard aan een fikse onderhoudsbeurt toe was. Hoewel de landelijke overheid in 1643 100 daalders gaf voor "timmeringhe" aan de kerk, vroeg de kerkeraad in 1644 hulp aan de classis om uit de schulden te raken. De classis zei royaal f 40,— toe, maar Zundert kreeg die pas tien jaar later. De magistraat kreeg een rekest van de kerkeraad in de bus, waarin geklaagd werd over geleden schade en men verzocht om bescherming van openbare gebouwen, zoals het "predikhuis", en om een bijdrage in de kosten van herstel. Waaruit de geleden schade bestond is niet bekend. De magistraat betaalde f 50,— aan de predikant, maar vermeldde er uitdrukkelijk bij, dat dit slechts een éénmalige uitkering was. Na de inname van de roomse kerken in 1648, verloor de predikantswoning de functie van kerkgebouw.

In 1654 besloot de Raad van State het traktement van predikanten in de Generaliteitslanden, die een eigen pastorie hadden, te verminderen tot f 500,—. De classis vroeg in 1655 om voor 6 predikanten, waaronder die van Zundert, een uitzondering te maken. Deze hadden een woonhuis, maar dat was geen pastorie. Bepaalde voordelen (o.a. daaraan verbonden inkomsten, onderhoud door de domeinen) die een pastorie had, misten zij. Daarom vroeg de classis voor deze 6 predikanten f 100,— per jaar méér. Dit werd toegestaan en de rentmeester van de in beslag genomen geestelijke goederen kreeg de opdracht om deze som jaarlijks uit te keren.

Ds. Becude kwam in 1656 van Nispen naar Zundert. Hier was de burgerlijke gemeente verplicht om het predikantstraktement te betalen. De predikant wilde boven de f 600,— óók nog een vergoeding krijgen voor het onderhoud van de predikantswoning en voor de classicale onkosten. De gemeente redeneerde echter als volgt: in de f 600,— was f 60,— huur begrepen (hoewel de predikant in Zundert geen huur hoefde te betalen) en f 40,— voor classicale onkosten. Voor betaling van onderhoudskosten der predikantswoning voelde de gemeente niets. Zo een dergelijke post ooit was voorgekomen in de gemeenterekening (men dacht blijkbaar aan het voorval van 1644), dan was daar altijd tegen geprotesteerd. Over deze kwestie werd een langdurig proces gevoerd vanaf 1671-1676, waarbij de burgerlijke gemeente in het ongelijk werd gesteld: de gemeente diende de predikantswoning te onderhouden.

Toen Ds. Zeijlmans in 1691 naar Zundert kwam, was de woning weer vervallen. Hij stuurde een rekest aan de prins van Oranje, waarin hij klaagde over de toestand van het gebouw. De burgerlijke gemeente kreeg hierna opnieuw de opdracht om de herstelwerkzaamheden te laten verrichten. Deze deed dat ook, maar in een rekest vroeg de schout om te bewerkstelligen dat de rekening van f 800,— door de hervormde gemeente zou worden betaald. Hierop werd de kerkeraad aangespoord om de rekening binnen 14 dagen te betalen. De kerkeraad klom nu in de pen en produceerde in 1693 een rekest, waarin beweringen van de schout dat de hervormde gemeente best het onderhoud zelf kon betalen, aangezien zij toch geen armen had te onderhouden, werden weerlegd: één gezin kreeg ondersteuning en dagelijks verzochten arme passanten om een aalmoes. Bovendien waren de inkomsten erg gering: de zondagse collecte voor de armen bracht maar 8 tot 9 stuivers op.

Uiteindelijk sloten de kerkeraad en de burgerlijke gemeente op 13 januari 1694 een overeenkomst: de burgerlijke gemeente be-

loofde jaarlijks f 60,— te geven voor het onderhoud van de predikantswoning; de woning bleef desondanks eigendom van de diaconie; het voorstel dat de gemeente alle onderhoudskosten zou dragen en in ruil daarvoor de woning in bezit kreeg, was door de kerkeraad van de hand gewezen. Hierna werd de woning op kosten van de diaconie opgeknapt. Tot 1709 betaalde de gemeente op deze wijze mee aan het onderhoud. Later schortte de gemeente de betaling weer op, omdat zij de vordering onwettig vond. De predikant richtte toen een rekest aan de Raad van Brabant, waarna de gemeente weer bijdroeg. Over 1793 heeft de laatste betaling plaats gevonden.

In 1741 wordt op kosten van de diaconie een omheining om de tuin aangelegd en is er een tuinhuisje gemaakt. In hetzelfde jaar heeft de weduwe Zeijlmans een vloer in de woonkamer laten leggen en is er timmer- en metselwerk aan de voorgevel geweest. In 1744 kwamen er schuiframen in de predikantswoning en in 1751 werd een nieuwe vloer aanbesteed. Bij een storm in 1774 was het dak flink beschadigd.

In september 1798 wordt in de schepenvergadering besloten om, op voordracht van de roomsen, die toen juist hun kerken hadden teruggekregen, aan de kerkeraad te verzoeken om binnen 5 dagen met bewijstukken te komen, waaruit bleek dat de predikantswoning van hen was. De kerkeraad antwoordde hierop dat de diaconie sinds onheuglijke tijden eigenaar van de woning was en dat de hervormden geen bewijzen hoefden te leveren: de tegenpartij moest maar komen met bewijzen van het tegendeel. Toch liet de kerkeraad voor alle zekerheid kopieën vervaardigen, waaruit duidelijk bleek dat de diaconie eigenaar was. Hierna deden de roomsen geen poging meer om de predikantswoning te bemachtigen.

De predikant P. J. van der Grint vroeg in 1819 een bijdrage aan de koning voor de predikantswoning, die wegens geldgebrek niet kon worden opgeknapt, zodat men vreesde dat het huis over enkele jaren onbewoonbaar zou zijn. Op dat ogenblik kon dit nog met weinig geld worden voorkomen. De predikant weet de slechte toestand aan het feit dat de bijdrage van f 60,— uit de gemeentekas al zo lang achterwege was gebleven. Waarschijnlijker is het, dat de aandacht van de hervormde gemeente zo zeer gericht was op de bouw van de nieuwe kerk, dat de predikantswoning daardoor op de achtergrond was gekomen. Enige jaren na dit verzoek verleende de "Staatsraad voor de zaken der hervormde kerk" f 2200,— subsidie. Dit bedrag was niet alleen voor de predikantswoning, maar ook voor het kerkgebouw bestemd. Omdat het geld pas in 1823 of 1824 zou worden uitgekeerd, had de kerkeraad de

Dr. Th. van Gogh, naar een foto en een tekening door Vincent van Gogh.

Het predikantenhuis kort voor de afbraak en nieuwbouw van 1903. De foto is gemaakt op 10 mei 1900 bij de huldiging van de 100-jarige Jan Lishout.

Gedenksteen in de gevel van het predikantenhuis, door de gemeente Zundert geplaatst in 1953 bij de herdenking dat hier in 1853 Vincent van Gogh is geboren.

tijd om het herstel van de predikantswoning goed voor te bereiden. Even speelde men met de gedachte om een nieuwe woning te bouwen, maar daarvan werd tenslotte afgezien, mede omdat tegen de gevel van de oude woning graven lagen. Architect Huijzer, die ook de nieuwe kerk had ontworpen, kreeg de opdracht om een verbouwingsplan op te stellen. Op 14 februari 1824 vond de aanbesteding plaats van de verbouwing van de predikantswoning en tevens van herstelwerkzaamheden aan de kerk. Cornelis Vergouwen uit Etten was de laagste inschrijver voor f 1389,—. Hiermee was hij f 553,93 beneden de begroting gebleven. Het werk werd aan hem gegund.

Tussen 1830 en 1839 waren er drukke militaire activiteiten geweest in de buurt van Zundert. Dit stond in verband met de afscheiding van België. De hervormden waren enige tijd op de vlucht geslagen. Nadat de oorlogsomstandigheden in 1839 waren geweken, dienden zowel de kerk als de predikantswoning hersteld te worden. Al in 1834 had de kerkeraad een subsidie aangevraagd bij de classis, doch zonder succes. Nu probeerde zij het weer eens bij de koning en de synode. In 1840 schonk de synode 550 gulden en een jaar later gaf de koning eenzelfde bijdrage. Met dit geld werd in november 1840 het dak van de predikantswoning vernieuwd. Aannemer was Luykx te Zundert. In augustus 1841 was het werk voltooid. Het had f 1090,— gekost.

Daarna bleven grote reparaties lange tijd achterwege. Regelmatig vond onderhoud plaats. Dit was onder meer mogelijk omdat de hervormde gemeente sinds 1834 was geplaatst op de lijst van "noodlijdende kerken". Uit het fonds dat hiervoor door de Synode was gevormd, kreeg Zundert jaarlijks een uitkering van f 50,—. In 1851 vroeg de kerkeraad een verhoging van die toelage tot f 75,—, aangezien toen weer een reparatie aan de predikantswoning nodig was. Op de zolder werden in 1861 twee slaapkamertjes gemaakt.

De woning was in 1881 in een zodanige slechte staat, dat dit een moeilijkheid vormde bij het aantrekken van een nieuwe predikant. In 1888 vond daarom een verbouwing plaats. Een nieuwe predikantsvakature in 1902 leidde ertoe dat "al het mogelijke zou worden gedaan om de bouwvallige pastorie te repareren of herbouwen". In 1903 viel het besluit om de woning te slopen en in 1904 verrees op dezelfde plek het predikantshuis dat er heden ten dage nog staat. Het kostte f 8752,60.

In de voorgevel is in 1953 een gedenksteen aangebracht, ter herdenking van de 100e geboortedag van de schilder Vincent van Gogh. De steen was betaald door de burgerlijke gemeente.

Tot 1959 zijn aan het gebouw normale onderhoudswerkzaamheden verricht. In dat jaar was een flinke opknapbeurt noodzakelijk. Daarna wilde de kerkeraad in 1963 overgaan tot de verkoop van het gebouw. Van de opbrengst kon wellicht een kleinere behuizing worden gekocht. Van hogerhand kreeg men daarvoor geen toestemming, vanwege de historische waarde van het pand: op die plaats had immers vroeger het geboortehuis van Vincent van Gogh gestaan. In 1964 was de predikantswoning aan een grondige restauratie toe, o.a. schoorstenen en riolering. Bij het opmaken van de begroting door een aannemer bleek ook het dak noodzakelijk te moeten worden vernieuwd. De totale kosten werden zo hoog, dat het aanvankelijke plan om ook centrale verwarming aan te leggen niet werd uitgevoerd; daarvoor in de plaats werden in het hele huis gasleidingen aangebracht voor aparte kachels. De begroting laat toch nog een bedrag zien van f 19.000,—. In 1965 kon de aannemer beginnen en toen in oktober 1966 de opvolger van ds. v. d. Berg naar Zundert kwam, was de predikantswoning in goede staat gebracht. Na de verhuizing van ds. v. Zweeden besloot de kerkeraad het huis bij voorkeur te verhuren aan een predikant voor buitengewone of bijzondere werkzaamheden. In de zomermaanden betrok ds. Beck, legerpredikant te Breda, de woning aan de Markt.

10 DE STICHTING "AD USUS PIOS"

In 1913 bedachten de kerkvoogd L. van de Wall en de predikant W. van Haften een plan om de inkomsten van de kerkvoogdij te vergroten. Zij riepen hiertoe, samen met Jan Gerritsen, een stichting in het leven, die de naam "Ad Usus Pios" kreeg. Het doel van de stichting wordt in de statuten van 2 december 1913 duidelijk vastgelegd: het verstrekken van bijdragen tot verbetering van het traktement van de dienstdoende predikant en het versterken van de geldelijke middelen van de gemeente. De stichting stond los van de hervormde gemeente en had een eigen vermogen, hoewel het bestuur in handen werd gelegd van de leden van de kerkvoogdij. Deze kregen geen vergoeding voor het beheer van de stichting. Het toezicht op het bestuur was toevertrouwd aan de ouderlingen. De naam "Ad Usus Pios" betekent: "Tot Vroom Gebruik".

Volgens de stichtingsakte zou ieder der oprichters een som storten van f 120,—, welk bedrag het aanvangskapitaal zou vormen.

Zuidzijde van de kerk en deel van de kosterwoning. Foto van 1976.

In feite stortte het driemanschap aanvankelijk f 140,— per man. Later schonk de predikant nog eens f 375,— en een onbekende droeg f 580,— bij. In 1917 besloot de kerkeraad om jaarlijks een collecte te houden en bate van de stichting. Een inzamelingsakctie in 1923 bracht de mooie som van f 1350,— op. In het begin van 1937 was het vermogen van de stichting gegroeid tot f 6000,—. Daarna steeg het enorm: in 1939 tot ruim f 46.000,—, in 1955 tot even boven de f 100.000,— en in 1967 bedroeg het maar liefst f 155.042,44.

In de statuten was nauwkeurig geregeld, wanneer de stichting een uitkering kon doen. Bedroeg het zuiver saldo f 200,— of minder, dan moest dat worden belegd. Was het saldo f 200,— tot f 800,— groot, dan kon de helft worden gebruikt als aanvulling van het predikantstraktement. Bij een saldo, dat hoger was dan f 800,—, kon drierde deel aangewend worden voor de versterking van de financiële situatie van de hervormde gemeente.

In 1925 vond voor het eerst een uitkering aan de kerkvoogdijkas plaats, ten bedrage van f 340,—. In 1947 was dat f 2500,— en de diaconie ontving in dat jaar f 400,—. Vooral na de Tweede Wereldoorlog keerde de stichting vrijwel jaarlijks aanzienlijke bedragen uit aan de kerkvoogdij, die varieerden van ruim f 1000,— tot f 5000,—. In totaal had de kerkvoogdij op deze manier in 1968 minstens f 75.000,— ontvangen. De predikant kreeg in 1944 en 1945 f 1475,— uitgekeerd. Verdere rechtstreekse aanvullingen van het predikantstraktement vonden niet plaats.

Buiten deze subsidies verleende "Ad Usus Pios" ook nog op andere wijze hulp. Aan de kerkvoogdij werd in 1923 f 2500,— geleend en in 1932 nog eens f 750,—. In 1955 bouwde de stichting een woning voor het hoofd van de Christelijke school en in 1955 verstrekke zij een lening van f 5500,— aan de kerkvoogdij om de bouw van een kleuterschool te realiseren. Toen de kerkvoogdij in 1964 de kosterwoning verbouwde, gaf de stichting een lening van ruim f 9000,—.

Gezien het feit dat de stichting bij uitkeringen gehouden was aan een zekere drempel en omdat zij bij een groot batig saldo niet verplicht was tot uitkering, had zij de gelegenheid om het eigen vermogen door de jaren heen te laten groeien. Naast belegging in aandelen, kocht de stichting ook een aantal onroerende goederen aan. In 1914 werd een perceel hooiland aangekocht van Cornelis en Johannes Herijgers. Het heette "Hans Joosenbeemd" en het lag tegen de rivier "De Aa of Weerjts" in de Bakkenbrugse Beemden. De predikant had een lening verstrekt van f 1000,— om de aankoop mogelijk te maken. Dit hooiland werd vanaf 1915

verhuurd. Het was ruim 1 ha. groot.

Op 2 april 1936 overleed één der initiatiefnemers tot de stichting, namelijk L. E. A. F. van de Wall. Hij was van 1890 tot 1926 burgemeester van Zundert geweest en vanaf 1882 kerkvoogd. Onder hem was de nieuwe pastorie gebouwd en in 1922 de woning aan de Meierseweg nummer 2. Hij vermaakte zijn hele nalatenschap aan "Ad Usus Pios", doch een nicht van hem hield tot aan haar dood in 1943 het vruchtgebruik. Tot in 1940 had een neef van de heer Van de Wall, J. Dolleman, het beheer over de goederen, daarna J. Fr. R. van de Wall. De waarde van het legaat bedroeg in 1937 voor de "Dode Hand"-belasting ruim f 28.000,—. De stichting besloot uit dankbaarheid het grafonderhoud van de erflater voor haar rekening te nemen. Tot de nalatenschap behoorden een aantal aandelen en aan onroerend goed een groot terrein heide van ruim 71 ha. in de "Hazeldonkse Aard" te Rijsbergen, het "Struikven" te Achtmaal, ruim 5 ha., twee percelen grond in Zundert van $\frac{3}{4}$ ha., huize "Overbosch" aan het Liesbos te Etten-Leur en een boerderij in Achtmaal, "De Buisberg" genoemd.

In 1937 liet de stichting ruim 10 ha. in Rijsbergen ontginnen door de Koninklijke Nederlandse Heidemaatschappij. Het rijk nam 75% der loonkosten voor zijn rekening. De hierbij ingezette arbeiders, in werkverschaffingsverband, kwamen uit Rucphen. Na de ontginning werden de gronden verpacht, aanvankelijk voor een lage prijs, maar later, toen de gronden in waarde toenamen, werd de prijs daaraan aangepast. Ook in 1938 vond in Rijsbergen een ontginning plaats van een terrein, groot ongeveer 20 ha., onder vrijwel dezelfde voorwaarden als in 1937. Om deze ontginning te financieren, moest de stichting ruim f 10.000,— lenen. Bij deze ontginning waren enkele stukjes grond geruild. De percelen werden eveneens na de ontginning verpacht. Hetgeen nog overschoot aan onontgonnen grond, bleef voorlopig in de oude toestand gehandhaafd in afwachting van een verbetering van de Leijloop. Wel is in 1948 en 1949 nog een stukje van 70 are door een landbouwer ontgonnen, met subsidie van de stichting. Later zijn in het bezit te Rijsbergen nog enkele wijzigingen gekomen door ruiling en verkoop van enige stukjes, terwijl in verband met de aanleg van de nieuwe rijksweg van Breda naar Antwerpen in 1965 een tiental ha. moest worden afgestaan.

De ontginning van het "Struikven" in Achtmaal kwam diverse malen ter sprake. In 1939 maakte de Heidemaatschappij een begroting op, maar de ontginning ging niet door wegens de daarop volgende oorlogsomstandigheden. In 1949 kreeg F. L. Delcroix toestemming om het Struikven te ontginnen; hij zou pas na 6 jaar

pacht hoeven te betalen. In 1951 vond men de kosten voor ontginning van het ven op grote schaal te groot. Delcroix mocht toen doorgaan op eigen gelegenheid. Een poging om het Struikven in 1954 te verkopen aan de "Vereniging voor Natuurmonumenten" mislukte. Ook de voorgenomen verkoop aan de ontginner in 1955 ging niet door; tenslotte lukte het de stichting om het "Struikven" in 1958 te verkopen aan de heer Van de Wall in Wassenaar.

In 1935 was L. E. A. F. van de Wall naar een landhuis aan het Liesbos in Etten verhuisd. Het heette "Huize Overbosch"; een enkele keer wordt het "Boschzicht" genoemd. De stichting wilde in 1939 dit landhuis verkopen, nadat er voor f 3.500,— aan verbouwd was. De huurder, die het kreeg aangeboden voor f 7.000,— ging daar niet op in. In de oorlog was er enige schade aan het huis toegebracht. De herstelkosten bedroegen f 78,20. Nadat het huis in 1951 was opgeknapt, besloot de stichting het in 1953 te verkopen. Het veranderde voor f 17.000,— van eigenaar.

De boerderij "De Buisberg" werd verhuurd aan de familie Gommers. In 1951 was de zolder aan vernieuwing toe, doch de reparatie werd enige jaren uitgesteld en kostte toen f 379,21. De stichting wilde in 1962, toen de boerderij weer aan een opknapbeurt toe was, waarvan de kosten geschat werden op f 1.295,—, overgaan tot de verkoop. Dit geschiedde in 1963 voor f 7.416,15.

Uit het bovenstaande blijkt wel, dat de kleine hervormde gemeente geweldig bofte, dat in Zundert deze stichting bestond. Dank zij "Ad Usus Pios" kon de kerkvoogdij de gebouwen van de gemeente goed onderhouden, en was er ruimte om activiteiten te ondernemen op het gebied van met name het christelijk onderwijs. Wellicht heeft de gemeente aan deze stichting het behoud van haar zelfstandigheid grotendeels te danken.

11 HET CHRISTELIJK ONDERWIJS

In 1644 vroeg de kerkeraad aan prins Frederik Hendrik, om in Zundert een hervormde schoolmeester aan te stellen. Zijne Hoogheid wilde daartoe pas overgaan, wanneer de magistraat van Zundert een dergelijk verzoek ondersteunde. De magistraat vond het aantal hervormden te klein; er waren slechts drie hervormde

gezinnen met jonge kinderen. Ook een poging van de classis om tot een hervormde schoolmeester in Zundert en andere plaatsen te komen, mislukte.

Na de vrede van Munster in 1648 veranderde de situatie. Gillis Lotius uit Gouda is dan hervormd schoolmeester in Zundert en tevens koster. Hij had slechts enkele leerlingen, aangezien de scholen van de roomsen openlijk werden getolereerd. De burgerlijke gemeente weigerde jarenlang zijn salaris te betalen, maar kon daar in 1655 niet meer onderuit komen.

Nadat Lotius in 1661 was overleden, ontving Michiel van Bladel uit Terheijden zijn aanstelling tot schoolmeester en koster. Hij bleef die functie houden tot aan zijn dood in 1698. Zijn zoon Gerard was van 1690 tot 1705 schoolmeester en koster in Rijsbergen. Hij was daar tevens substituut-secretaris. In 1705 werd hij door soldaten overvallen en hij overleed aan de daarbij opgelopen verwondingen. In Zundert werd Adriaan van Bladel, een kleinzoon van Michiel, in 1698 schoolmeester en koster tot aan zijn dood in 1741. Blijkbaar was zijn gedrag niet onberispelijk, want in 1715 werd hij geweerd van het H. Avondmaal. Gideon de Bont werd na hem benoemd. Hij was later tevens schepen.

Waarschijnlijk in 1785 kreeg Albertus Honcoop uit Kerkwijk zijn benoeming tot schoolmeester en koster. Hij was tevens diaken. De toenmalige schout G. C. van Doorn wist in dat jaar van de domeinraad goedkeuring te krijgen voor de aankoop van een woning voor de schoolmeester. De kwartiermeesters waren echter niet gekend in dit aankoopbesluit. Toen zij daar later van hoorden, waren zij fel tegen de aankoop gekant. Tenslotte betaalde het dorp al huishuur voor de schoolmeester ten bedrage van 36 gulden per jaar. De vorige schoolmeester was daar altijd tevreden mee geweest. Bovendien was het huis veel te duur gekocht. Het einde van het liedje was, dat de schout, aangezien de koop niet meer ongedaan kon worden gemaakt, het huis zelf moest betalen.

Honcoop vertrok in 1787 naar Prinsenland. Hij werd in 1788 opgevolgd door Hugo van Duijnen uit Breda. Naast schoolmeester en koster was hij ook voorzanger. Hij vroeg aan de burgerlijke gemeente een woning en maakte tevens aanspraak op het kosterskoren, wat van ouds een vergoeding was geweest voor het kostersambt. Beide verzoeken werden afgewezen. Bij de omwenteling in 1795 zette de municipaliteit, zoals het dorpsbestuur toen heette, Van Duijnen af als schoolmeester en men verving hem door een roomse. Ook zijn salaris van gemeentewege werd stopgezet. Hierna kreeg hij zijn salaris betaald uit het diaconie-fonds. Tot hoelang hij schoolmeester bleef, is niet bekend.

Hoe en waar de hervormden na Van Duijnen hun onderwijs ontvingen is niet bekend. Wel betaalde de diaconie vanaf 1819 tot 1823 nog schoolgeld voor de kinderen van een behoeftig gezin. L. van Ginkel wordt daarbij vermeld als dorpschoolmeester te Zundert. Wellicht gingen de kinderen van welgestelden in Breda naar de christelijke school. Vanaf 1840 kende Zundert een openbare school. Deze telde maar weinig schoolkinderen. Bij de burgerlijke gemeente komen omstreeks die tijd diverse klachten binnen over onwettige scholen. Hiertegen streng optreden was erg moeilijk, omdat degenen die de scholen leidden beweerden dat daar alleen maar christelijk godadienstonderwijs werd gegeven. Misschien maakten de hervormden ook gebruik van zo'n onwettige school.

In 1936 gingen sommige hervormde kinderen naar de kleine openbare school. Die telde in 1949 slechts vijf leerlingen. Toen gingen minstens 10 kinderen naar de katholieke school en enkelen volgden onderwijs in Breda. De kerkeraad onderzocht daarna de mogelijkheid om de openbare school om te zetten in een christelijke en nam daartoe contact op met de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs. De kwestie was urgent, omdat geruchten de ronde deden, dat de openbare school werd opgeheven. Later hoorde men dat de school inderdaad gesloten zou worden, wanneer vóór 1 januari 1950 het aantal leerlingen niet was opgevoerd tot 8. Enkele hervormden, die kinderen op de katholieke school hadden, lieten die toen overschrijven op de openbare. Mocht die later worden omgezet in een christelijke, dan waren nog meer ouders genegen om hun kinderen daar naar toe te sturen.

De burgerlijke gemeente verklaarde zich in januari 1951 bereid, om mee te werken aan de stichting van een christelijke school. Zij wilde daartoe de bestaande openbare lagere school overdragen. Het bestaande gebouw diende echter te worden uitgebreid met een groot leslokaal. De kerkeraad ontwierp een reglement voor het christelijk schoolbestuur. Dit bestond uit 5 leden: de predikant, twee kerkeraadsliden en twee ouders van leerlingen. De diaconie schonk f 100,— aan het schoolbestuur en leende bovendien f 1.000,—. De burgerlijke gemeente verleende een subsidie van f 3.000,— voor de eerste inrichting. Zo kon op 5 september 1951 worden gestart met één leslokaal en 26 leerlingen. De naam van de school was tot 1959 "Christelijke school voor volksonderwijs te Zundert".

In 1953 bepaalde de kerkeraad, dat de school vanaf de dag der oprichting nog 20 jaar eigendom bleef van de hervormde gemeente. Het gebouw was in 1954 uitgebreid met een leslokaal en in 1957 werd een urgentie-verklaring afgegeven voor de bouw van

een tweede lokaal en een spreekkamer. Deze uitbreiding werd echter pas in 1959 gerealiseerd. Toen is de naam gewijzigd in "Van de Walle school voor bijzonder onderwijs" uit dankbaarheid voor wat deze familie in de loop der tijden had gedaan voor de hervormde gemeente. Nadat de school in 1964 was uitgebreid tot 3 lokalen, werd deze officieel heropend.

Het aantal leerlingen vertoonde aanvankelijk een veelbelovende groei: startte de school in 1951 met 26 leerlingen, in 1956 waren er dat 48, en 52 in 1957. De school had toen 2 leerkrachten. Daarna liep het aantal leerlingen weer terug: in begin 1959 tot 49 en op het eind van dat jaar tot ruim 30. Het schoolbestuur trachtte in 1967 de school beter bereikbaar te maken door de inzet van een schoolbusje. In 1968 was de kerkvoogdij bereid om daarvoor f 250,— subsidie te verlenen. De kerkeraad bestemde in latere jaren een aantal collecten voor de schoolbus, en verleende ook nog bijdragen voor de exploitatie.

In 1959 deed de kerkeraad een beroep op de burgerlijke gemeente om te bevorderen, dat jonge hervormde gezinnen werden aange trokken. De kerkeraad zocht de oorzaak van het teruglopen van het aantal leerlingen in het feit dat verschillende hervormde ambtenaren bij de douane en de marechaussee naar elders waren overgeplaatst. Daarvoor in de plaats waren enkele ongehuwden en voor de rest katholieken gekomen. De burgerlijke gemeente lichtte de betreffende instanties in over die situatie. De instanties beloofden daarmee zoveel mogelijk rekening te houden.

In 1968 daalde het leerlingen-aantal van de school zodanig dat de tweeklassigheid in gevaar kwam. In die tijd begonnen enkele rooms-katholieke ouders zich af te vragen of hun kinderen die de v. d. Wall-kleuterschool hadden bezocht, niet ook de lagere school konden blijven bezoeken. De kerkeraad besloot, na overleg met de katholieke geestelijken, ook rooms-katholieke leerlingen toe te laten en in een eventuele vakature een katholieke leerkracht te benoemen. De samenstelling van het schoolbestuur werd later zodanig gewijzigd, dat ook katholieke ouders deel konden uitmaken van het bestuur. Het plan om te komen tot een aparte stichting, los van de hervormde kerkeraad, ten dienste van het onderwijs, werd aanvankelijk niet uitgevoerd. In de loop van 1975 werd dit echter opnieuw in behandeling genomen en in november werd de concept-stichtingsakte van de Stichting Oecumenische Scholen door de kerkeraad goedgekeurd.

In 1953 rezen er plannen om bij de lagere school een woning te bouwen voor de hoofdonderwijzer. De stichting "Ad Usus Pios" was bereid om daarvoor het geld aan te wenden dat de verkoop

van huize "Overbosch" had opgeleverd. Dat was een netto bedrag van f 11.600,—. De diaconie gaf een bijdrage van f 1.200,— en in het kader van de wederopbouw werd een subsidie verkregen van f 4.250,—. Architect De Wilde in Ginneken kreeg in januari 1954 de opdracht om een bestek te vervaardigen. De benodigde grond kocht men in augustus van de burgerlijke gemeente. Een eerste aanbesteding van de woning in september mislukte: voor de gemaakte begroting wilde niemand het werk aannemen. De architect bracht enkele wijzigingen aan in het bestek en in november 1954 werd het werk gegund voor ongeveer f 20.000,—. In 1955 kwam de woning gereed. In totaal had die toen ruim f 23.000,— gekost. De woning bleef eigendom van "Ad Usus Pios", die verder ook de verhuur en het onderhoud verzorgde.

De kerkeraad ontving in 1953 een verzoek van een nieuw lidmaat om een kleuterschool op te richten. De kerkeraad had daar wel oren naar, maar vreesde dat de kosten daarvan, vooral voor de ouders, erg hoog zouden worden, vanwege het klein aantal lidmaten. Een jaar later nam het plan voor een kleuterschool wat vastere vorm aan. De zaak werd toen doorgesproken, maar tot een beslissing kwam het niet. Ook al was er nog geen officiële kleuterschool, toch hield vooral mevrouw De Jongh de hoop van de toekomst bezig in een van haar huiskamers. In 1955 werd het werk overgenomen door Jannie Hoekman, die een opleiding voor kleuterleidster volgde. Nog in hetzelfde jaar kwam een lokaaltje in de lagere school voor het kleuterwerk beschikbaar.

Een officiële stichtingsakte kwam in maart 1956 tot stand. Het kleuterwerk stond toen onder het bestuur van de kerkeraad. Aangezien de lagere school in dat jaar een batig saldo had, werd de opbrengst van de schoolcollecte in het vervolg bestemd voor de kleuterschool. De kerkeraad zag een advertentie, waarin een houten noodkerk werd aangeboden. Wellicht was dat iets om de kleuterschool in onder te brengen. Zij diende een aanvraag in voor die kerk, maar kreeg te horen dat andere gemeenten dringender dan Zundert om een kerkgebouw verlegen zaten.

Een verzoek van de heer De Jongh voor de bouw van een kleuterschool werd in 1957 van hogerhand afgewezen, omdat het aantal hervormde kleuters in Zundert te gering was. Maar De Jongh liet zich door deze afwijzing niet ontmoedigen. Hij maakte zelf een kostenbegroting voor een kleuterschool en wist de stichting "Ad Usus Pios" warm te krijgen voor de financiering. Een bouwplan van maart 1958 werd afgekeurd, maar een nieuw ontwerp, begroot op ongeveer f 15.000,— ontving in april de vereiste goedkeuring. Een maand later besloot de kerkeraad in principe tot de bouw van een kleuterschool, die gedeeltelijk betaald werd door "Ad

Usus Pios" uit de opbrengst van de verkoop van het "Struikven". Ook de "Bond voor christelijk kleuteronderwijs in Nederland" had een belangrijke bijdrage geleverd. Hetgeen nog ontbrak, ruim f 5.000,—, leende de kerkvoogdij in 1959 bij de stichting. De nieuwe school kon op 4 april 1959 worden geopend. De kleuterschool werd, evenals de lagere school "Van de Wallschool" genoemd. De lening bij de stichting kon in 1965 worden afgelost.

BRONVERMELDING

ARCHIEVEN

Archieven van de hervormde gemeente van Zundert en Rijsbergen
Archief van de Classis van Breda

Gemeente-archief van Zundert:

— Oud archief

— Archief na 1810

— Documentatie

Gemeente-archief van Breda

Rijksarchief in Noord-Brabant:

— Doop- en trouwboeken van Zundert en Rijsbergen

— Rechterlijk archief van Zundert-Nassau en Zundert-Hertog

LITERATUUR

Delahays, A.

Parochie en Kerk van Rijsbergen

In: "Publikaties van het Archivariaat Nassau-Brabant" no's 22 en 23

Juten, G. C. A.

Kerkelijk Zundert, Bergen op Zoom, 1935

Juten, G. C. A.

Het protestantisme in westelijk Noord Brabant tijdens het Twaalfjarig Bestand

In: "Taxandria" jg. 22 (1915)

Langedijk, D.

De illustre Schole ende Collegium Auriacum te Breda

In: "Taxandria" jg. 42 (1935)

Hoeven, H. van der

Bijdragen tot de kennis der geschiedenis van Zundert en Wernhout, Zundert, 1920

Vries, W. de

150 jaar Welstand

In: "Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland", deel 23

PUBLIKATIES VAN HET ARCHIVARIAAT "NASSAU-BRABANT"

VERSCHEIJNT OM DE DRIE MAANDEN

Het gemeenschappelijk archiveriaat "Nassau-Brabant" omvat de gemeenten: Zevenbergen, Steenberg, Zundert, Rijsbergen, Oud en Nieuw Gastel, Halsteren, Nieuw-Vossemeer en Wouw. Het beheert tevens de archieven van de drie heemraadschappen en van meerdere waterschappen.

De ADMINISTRATIE van deze publikaties wordt gevoerd door het Secretariaat p/a Gemeentehuis Zevenbergen (tel. 01680-24910).

Abonnementen, adreswijzigingen, reclames e.d. dienen aan dit adres te worden opgegeven. In deze serie verschijnen per jaar 4 deeltjes.

Abonnering geschiedt na storting van f 16,— per jaargang op postrek. 106.73.21 ten name van de GEMEENTEONTVANGER VAN ZEVENBERGEN, onder vermelding van naam, adres en de aanduiding "abonnement Nassau-Brabant". De reeds verschenen deeltjes kunnen, voor zover voorradig, nog geleverd worden. De deeltjes 1 t/m 9, 12, 13, 16 en 18 zijn uitverkocht.

De REDAKTIE berust bij de archivaris A. Delahaye, Turnstraat 6 te Zundert (tel. 01696-3385).

DRUK: Grafisch Bedrijf Fa. J. Hartogs, Bergen op Zoom.